

**АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
В Ə
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ**

(Методик мəгалилэр мəчмүсү)

2

**«АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ»**
журналына əlavə

Бакы — 1974

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
ВƏ
ƏДƏБИЈЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəгалəлэр мəчмуəси)

№ 2 (82)

„Азəрбајчан мəктəби“

журналына əлавə

Бақы—1974

1. Орта мектебдә Азәрбајҗан дили тәдриси

МҮНДӘРИЧАТ

1. Орта мектебдә Азәрбајҗан дили тәдриси

Надир Абдуллајев. Ифадәли охуја верилән орфоепик тәләбләр
Миршашым Талышлы. Јазы тәлиминдә шакирдләрә өзүнә-
нәзарәт вәрдишләринин ашыланмасы
Назим Әһмәдов. «Әјләнчәли грамматика» дәрнәкләринин
иши һаггында
Наимә Мәммәдова. Рус мектебиндә шакирдләрин азәрбајҗанча
нитгини инкишаф етдирмәк тәчрүбәсиндән
Мәһјәддин Әбдулов. Азәрбајҗан дили үзрә синифдәнкәнар
ишләр
Баһадыр Нәчәфов. Фонетик тәһлилин нитг инкишафына
тәсири
Һәсанәга Мирзәјев. Шакирдләрин нитгиндә тәләффүз гү-
сурлары вә онлара гаршы мубаризә јоллары
Гурбан Сәрдаров. Азәрбајҗан дили вә әдәбијатдан ев тап-
шырылары
Акиф Нуријев. Һәм әдат, һәм дә башга нитг һиссәләри ки-
ми ишләән сөзләрин тәдриси тәчрүбәсиндән
Адил Бағыров. Тәдрис просесиндә грамматик чалышмалар-
дан нечә истифадә едирәм

II. Орта мектебдә әдәбијат тәдриси

Заһид Әкбәров. Шаир—вәтәндаш
Шәмистан Микајылов. VIII—X синифләрдә әдәбијат нә-
зәријәсинә даир биликләрин үмумиләшдирилмәси
Мәммәдбағыр Һәјатзадә. V синифдә Марк Твенни «Том
Сојјерин мачералары» әсәринин тәдрисинә даир
Дурсун Мәммәдов. Бәди әсәрләрин ифадәли охусунун
бәзи мәсәләләри
Мәммәд Әлијев. Орта мектебдә ашыг поезијасынын тәдри-
синә даир
Мүрсәл Һәкимов. Дастан вә дастанчы ашыгларымыз һаг-
гында
Суалларыныза чаваб веририк
Бу китаблары охују

ИФАДӘЛИ ОХУЈА ВЕРИЛӘН ОРФОЕПИК ТӘЛӘБЛӘР

Досент Надир АБДУЛЛАЈЕВ

Ифадәли охуја верилән башлыча тәләбләрдән бири дә әдәби тәләффүз гәјдаларыны көзләмәкдир. Бу гәјдалар истәр нәср, истәрсә нәзм әсәрләринин охусуна хүсуси бир тәби依лик вә чанлылыг верир, онун көзәллијини вә естетик тәсирини артырыр. Көркәмли сәһнә усталарынын, устад шаирләрин, мәшһур дикторларын гираәти вә еләчә дә данышығы һамы тәрәфиндән она көрә бөјүк мараг вә һәвәслә динләнилик ки, бу оху вә данышыг, һәр шејдән әввәл, әдәби тәләффүз гәјдаларына әсасланыр. Динләјичиләр бу чүр оху заманы мәзмуну асанлыглы вә бүтөвлүклә мәнимсәјирләр.

Лакин гејд етмәлијик ки, мектебләримиздә ифадәли охунун бу чәһәтинә, јәни охуда орфоепик гәјдалара риәјәт етмәк мәсәләсинә чох аз әһәмијјәт верилир, бу сәһәдәки оху вәрдишләри там шәкилдә инкишаф етдирилмир. Шакирдләрин охусу «Һәрфи» тәләффүз әсасында гурулур. Шакирд охусунда ушаг, кайнат, поема, интонасија, диггәт, гачды, ачды, еһтијачдыр, мәнән, сәнән, олса иди, ола иди, башлајыр, көзләјир вә с. кими јазылышы дүзкүн дејилишдән фәргләнәг сөз вә грамматик формаларын китаб дили тәләффүзүнә тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр. «Һәрфи» тәләффүз һәтта радио, телевијизја вә дикәр рәсми јерләрдә чыхыш едән шакирдләрин дә данышыг вә охусунда мүшаһидә олунур. Һәтта бәзи мүәллимләрин нүмунәви гираәтиндә белә тәләффүз нормаларындан узаглашма һаллары өзүнү көстәрир. Мүәллимләрдән бир гисминин орфоепија һаггында лазыми нәзәри билијә саһиб олмасы, дикәр бир гисминин исә әдәби тәләффүз мәсәләсинә еһтинәсыз мүнәсибәти гираәт тәлиминдә бир сыра долашыглыға.

сөзлөрү кәтириб чыгарыр. Дәрсләрини динләдијимиз мұәллимләрини. демәк олар ки, чоху оху заманы һәрфи тәләффүзү үстүн тутур вә буну шакирдләрдән дә тәләб едирләр. Шакирдләрин охусунда **каинат, анлә, икид, аддымдан, сөјүдләр, кетмәјиб, динләјәрәк, бәнөвшәләр, бојаг, торпаг, јазсајды, көрсә иди, көзләјирәм** вә с. кими јазылышы әдәби дејилишиндән фәргли олан сөзләрин орфоепик тәләффүзүнә бә'зән мұәллимләр тәрәфиндән сәһв олараг дүзәлиш верилир. Мүшәһидә апардығымыз бир дәрәдә мұәллим охуја нәзарәт етдијини көстәрмәк мәгсәдилә «Көзләриннән јуху гашды» тәләффүзүнү шакирдә ирад тутду. Шакирд мұәллимнән тәләби илә мисраны икинчи дәрәдә һәрфи гајдада охуду. Мұәллим белә гираәти ди-кәр шакирдләрә дә төвсијә етди. Бүтүн бунлар охуда «һәрфи» тәләффүз гүсурларынын баш вермәсинә сәбәб олур.

Китаб дили тәләффүзү шакирд охусунда јабанчы бир һалдыр вә мұәллим бу типик орфоепик гүсура гаршы даима мұбаризә апармалыдыр. Бу сәһвдә мұвәффәгијјәт газанмаг үчүн мұәллим, һәр шејдән әввәл, ифадәли охунун орфоепик тәләбләри һаггында минимум билијә вә ајдын тәсәввүрә малик олмалыдыр.

Ифадәли охуда әдәби тәләффүз мәсәләләри кениш бир аңлајышдыр. Бу аңлајыш алтында, шифаһи дилин ифадәлилик васитәләринин (орфоепик нормалар, вурғу вә интонасијанын) бәдин әсәрләрин охусу илә бағлы хүсусијјәтләри нәзәрдә тутулур. Биз бу мәгаләдә ше'рлә јазылмыш әсәрләр үзрә апарылан ифадәли охунун әдәби тәләффүзлә—орфоепик нормаларла алагәдар олан бә'зи чәһәтләри барәсиндә фикир сөјләмәји гаршыја мәгсәд гојмушуг.

Орфоепија нәср әсәрләринә нисбәтән поезија илә даһа сых алагәдардыр вә о, ше'рләрин охунушу заманы өзүнү даһа ајдын көстәрир.

Ше'р дилинин чанлы данышыг, әдәби тәләффүзлә алагәдар чәһәтләриндән бәһс едиләркән, орфоепик гајда әсасында дејилмәли олан сөз вә шәкилчиләри ики гисмә ајырмаг лазым кәлир:

1. Ше'рдә сөз вә шәкилчиләрин орфоепик әсасда верилмәси;
2. Ше'рдә сөз вә шәкилчиләрин орфографик гајдада верилмәси.

Сөз вә шәкилчиләрин әдәби тәләффүзә ујғун шәкилдә ишләнмәсинә ше'р дилиндә, хүсусән шифаһи халг јарадычылығы

нүмунәләринин (бајаты, гошма, ағы, лајла, тәчиис вә с.) дилиндә мұәјјән дәрәчәдә тәсадүф етмәк мүмкүндүр. Ашағыдакы нүмунәләри нәзәрдән кечирәк.

Һөкм еләјин, күфрлә улғашдылар,
Дини-худадан гырылыб гашдылар.

(Ә. Сабир).

Бу дағлар олмасејди,
Саралыб солмасејди.
Мәнә јас нә јарашыр,
Јар гәфил өлмасејди.

(Бајаты)

Биринчи бейтдәки гашды вә бајатыдакы **олмасејди, солмасејди, өлмасејди** сөзләри әдәби тәләффүзә ујғун шәкилдә верилмишдир.

Устад шаирләримиз чанлы данышығы, әдәби тәләффүзү поетик әсәрләрин фүсункарлығы, тәбиилији вә көзәл сәсләнмәси үчүн мүнүм шәрт һесаб етмиш, јери кәлдикчә өз ше'рләриндә мұәјјән сөзләри әдәби дејилиш тәрзинә мұвафиг бир формада ишләтмишләр. Һәм классик, һәм дә мұасир шаирләрин әсәрләриндә **нә үчүн, вәтән үчүн, хошбәхт, ала идим, китабла, икид, нә едим, әкәр** вә с. бу кими онларча сөзүн **нејчүн, вәтәнчүн, хошбахт, алејдим, китабнан, ијит, нејним, әјәр** шәклиндә орфоепик гајда әсасында ишләнмәси, ше'р дилимизин әдәби тәләффүзлә әлагәсини көстәрән ән јахшы фактлардыр.

Орта мәктәбдә тәдрис олуна бәдин әсәрләрин, хүсусән ше'рләрин дилиндә әдәби тәләффүзә ујғун шәкилдә ишләнмиш сөзләр чохдур. Дил дәрсләриндә өјрәнилмиш орфоепик гајданын мөһкәмләндирилмәси вә чанлы нитгә тәтбиг олунасы мәгсәдилә һәмин сөзләрдән бир нүмунә кими истифадә етмәк лазымдыр. Бу заман тәләффүзә ујғун верилмиш белә сөзләрин јазылыш шәкли көстәрилмәли, сәс вә һәрфи тәркиби тутушдурулмалы, јазылышындан фәргли дејилмәсинин сәбәби ајдынлашдырылмалыдыр.

Әдәби тәләффүз гајдасында охунмалы олан сөз вә грамматик формаларын икинчи бир гисми, ше'р дилиндә орфографик әсасда верилир. Мәсәлән, дилимизин орфоепик гануна әсасән исмин чыхышыг һал шәкилчиләри **н, м** самитләри илә битән сөзләрдән сонра **нан, нән** шәклиндә тәләффүз олуна: **пландан—планнан, атамдан—атамнан** вә с.

Ашагыдакы ше'р парчаларыны бу эдэби тэлэффүз гайда-сы эсасында охујаг.

Алны ачыг, гэлби тэмиз,
Мэндэн өтрү чандан эзиз,
Севкилимдэн араландым,
Үрәјимдэн јараландым.

(С. Рүстәм).

Үрәјим зөвг алыр чап сирдашымдан
Сулар сонасынын гэлэм гашындан,
Сәадәт адлы бир сарај гурмушам
Өлмүш эерлерин мөзар дашындан.

(С. Вургун)

Бу мисралардакы м, н сонорлары илә битиб немни чы-хышлыг халында ишләнән сөзләр јазылышындан фәргли шә-килдә (мәннән, чаннан, севкилимнән, үрәјимнән, сирдашым-нан, гашыннан, дашыннан) охунмалыдыр.

Эдэби дилимизин башга бир тэлэффүз ганууна көрә саитлә битән сөзләрә иди, имиш көмәкчи фе'лләри гошулдур-да һәмни көмәкчи фе'лләрин эввәлиничи саити дүшүр, сөзүң сон саити ачыг саит (а, ә) оларса е сәси илә эвәзләнир. Мәсә-лән: ала иди—алејди, көрә имиш—көрејмиш, көрсә иди—көрсөјди вә с.

Поетик эсәрлерин охунушу заманы орфоепијанын бу тә-лэффүз ганууна да ријәт олунамалыдыр.

Үрәјим еј Вәтән, чаным еј Вәтән,
Мән шаир олмаздым, сән олмасәјдиң.

(С. Рүстәм)

Каш доғма Абшеронда
Кичик бир чај олајды
Јолларың ғырағында
Чинарлар гошун-гошун,
Алај-алај олајды.

(А. Зејналлы)

Бу парчалардакы фе'лин шәрт вә арзу формаларынын мүрәккәби шәклиндә ишләнмиш сөзләр јухарыда гејд етди-јимиз орфоепик нормаја мүвафиг шәкилдә, јәни олмасәјдиң, олејди тәрзиндә тэлэффүз олунамалыдыр.

6

Дилимиздә инкарлыг билдирән фе'лләрин дә мүәјјән де-јилиш хүсусијјәтләри вардыр. Белә ки, инкарлыг билдирән—ма/мә шәкилчисинә көләчәк заман, арзу вә әмр форма шә-килчиләри битишдирилдикдә—ма/мә шәкилчисиндәки саит-ләр мүвафиг гапалы саитләрлә (ы, и) эвәзләнәрәк тэлэффүз олунур. Мәсәлән: алмајачаг—алмыјачаг, алмајыб—алмыјыб, алмајым—алмыјым, јазмајым—јазмыјым вә с.*

Бу тэлэффүз гайдасыны эсас тутараг, ашагыдакы ше'р парчаларыны ифадәли охујаг.

Ај фугара, бош јерә аглашмыјын,
Һәр кәси көрчәк она саллашмыјын,
Шејхә, бәјә, пуллуја сармашмыјын,
Ғышды дејиб, бунча ғырылдашмыјын,
Ғарға кими чох да ғырылдашмыјын,
Ағ чүчәләр, бәсди, чырылдашмыјын.

(Әли Нәзми)

Интигам ордусунун эскәријәм мән дә, ешит!
Олмыјыб, олмыјачагдыр көлә беш милјон икид!

(С. Рүстәм)

Белә охунуш тәбини вә көзәл сәсләнәчәји шүбһәсиздир.

Ше'р дилиндә эдэби тэлэффүз даһа чох мисраларын со-нунда гафијәләнән сөз вә грамматик формаларын дејилишин-дә өзүнү көстәрир. Она көрә дә поетик эсәрлерин охунушу заманы орфоепик мәсәләләрдән данышыларкән гафијә јара-дан сөзлерин сәсләнмә формаларына хүсуси диггәт верилмә-лидир. Мисраларда гафијә јарадан сөзлерин бә'зиси (белә сөзләр һәддиндән артыг чохдур) орфоепик оху гайдасыны оху-чуја санки өзү диктә едир. Чох заман орфоепик гайдалардан хәбәри олмајанлар белә, һәмни сөзләри сөвги-тәбини олараг дилимизин тэлэффүз аһәнкинә ујғун шәкилдә дејир вә оху-јурлар.

Ше'р дилимиздә чох заман бах-чыраг, әкәр-дәјәр, чашды-гачды, дөшә-бәнөвшә, вахтдыр-отагдыр, дүшмән-заман, кай-нат-һәјат, эср-әсир, әмр-дәмир вә с. гафијә формаларындан истифадә олунур. Бу сөзлерин һәр бири ајрылыгда мүхтәлиф јазылыш формасына, һәрф тәркибинә маликдир вә орфогра-

* Ә. Дәмирчинзәдә. «Азәрбајчан дили орфоепијасынын эсаслары», Бақы, 1969, сәһ. 69—70.

7

фија эсас көтүрүлөрсө, нэмин сөзлөр гафија ола билмээлэр. Лакин һаггында данышдыгымыз сөзлөр адаби тэлэффүз, чанлы данышыг дилинэ ујгун бир шәкилдә ишлэндикдә гафија жаралдыр. Устад санәткарлар јухарыдакы гәбилдән олан сөзлардан гафија жараларкән мәһз тэлэффүзү, сөзүн сәс тәркибинн эсас көтүрүрләр.

Фикримизни конкрет нүмуналәр үзәриндә изаһ едәк.

Дилимизин белә бир тэлэффүз гәјдасы вардыр; сөзүн ахырында кәлән ч сәси д, т самитләри илә башланан шәкилдә таршысында ш кими тэлэффүз олуноур. Мәсәлән: гачды-гашды, көшдү—көшдү, үчтелли—үштелли, үчтонлуғ—үштонлуғ вә с. Ше'римиздә бу тэлэффүз ганууу илә элагәдар гафија формаларына тез-тез тәсадүф едирик.

Дилләдикчә бу чархларын, дәмирләрин сәрт сәсини,
О уддугча моторларын одлу-нисли нәфәсини,
Бир аз горхду... Бир аз чашды...
Көзләриндән јуху гачды.

(С. Вурғун)

Бурада үчүнчү мисранын сонундакы «чашды» сөзү сон мисрадакы гачды сөзү илә һәмгафијәдир. Она көрә ки, гачды сөзү јазылдыгы шәкилдә дејил, јухарыда гејд етдијимиз ганууа ујгун олараг гашды шәклиндә тэлэффүз олуноур.

Ше'римиздә тэлэффүзлә элагәдар рәнкарәнк гафијәләрин ишләмәси даһа чох самит сәсләрин дејилиш хусусијјәтләри илә бағлыдыр. Самитләр нитг просесиндә фонетик шәраит вә мәгамдан асылы олараг мүхтәлиф чаларлыгдә тэлэффүз едилди: кар самитләр чинкилтиләшир вә әксинә, чинкилтили самитләр карлашыр, бә'зи самитләр тэлэффүздән дүшүр вә с. Бу фонетик дәјишмәләр дилимиздә самитләрин тэлэффүзү илә бағлы олан орфоепик нормалары јарадыр. Поетик дилдә һәмив тэлэффүз гәјдалары мүәјјән дәрәчәдә әкә олуноур ки, онлар ше'рдә рәванлыгы вә аһәнкдарлыгы тә'мин едәрәк мисралардакы сон сөзләри гафијәләндирир. Мисралара мүрачәт едәк.

Мә'лумдур ки, отаг вә вахт сөзләри бир-бирилә һәмгафија дејилди. Лакин һәр ики сөз орфоепик гәјдә эсасында охундугдә сәсләнмәдә охшарлыг јараныр вә һәмив сөзләр гафијәләнир. Бу гәјдә ондан ибарәтдир ки, отаг сөзү (еләчә дә сону г илә битән дикәр чохнечалы сөзләр) һәм ајрылыг-

8

да, һәм дә самитлә башланан шәкилчи илә ишләндикдә сөз сонундакы г самити карлашараг х кими тэлэффүз олуноур. Вахт сөзүнүн (бу гәбиләдән олан тахт, бәхт сөзләринин дә) сонундакы т самити һәмив сөз ајрылыгдә дејилдикдә вә ја самитлә башланан шәкилчи илә ишләндикдә зәиф ешидилир вә чох заман тэлэффүздән дүшүр. Беләликлә, һәм отаг, һәм дә вахт сөзләринин һәр икисинин сонунда х сәси ешидилир вә бу сәбәбдән һәмив сөзләр һәмгафија олуноур.

Дәјишир ев-еник, дәјишир отаг
Көрүрсән дәјишир мәртәбәләр дә
Унванлар дәјишир дәјишдикчә вахт.
Кәһ о шәһәрдәсән, кәһ бу шәһәрдә.

(Һ. Гүсәјизадә)

Ашагыдакы парчаны орфоепик гәјдәдә охусаг, јухарыда гејд етдијимиз ганууун тэлэффүздә јаратдыгы аһәнки даһа ајдын дуја биләрик.

Будур, Чәлибел јенә
Думанлыдыр, иә вахтдыр. (вахдыр)
Олеун! Архадан вурмаг
Бурда чохдан јасагдыр. (јасахдыр)

(Т. Әјјубов)

Дилимизин тэлэффүз ганууналарына көрә сөз сонунда кәлән бир чох чинкилтили самитләр (б, д, з, к, ч самитләри) карлашмыш шәкилдә тэлэффүз олуноур. Шаирләр бууу нәзәрә алараг өз ше'рләриндә һәмив чинкилтили самитләрлә гуртаран сөзләри сону һәмив самитләрин кар варианты илә гуртаран сөзләрлә һәмгафија кими ишләдирләр. Мәсәлән,

О јердә ки, партијанын нәфәсилә күлүр һәјат,
О јер мәним вәтәнимдир, ше'рим орда чалыр ганад!

(С. Рүстәм)

Бу бејтин икинчи мисрасындакы ганад сөзүнүн сон самити карлашараг т кими охуноур вә бу сәбәбдән дә һәмив сөз биринчи мисрадакы һәјат сөзү илә һәмгафија олуноур.

Ону да гејд едәк ки, самитләрин гафијәләнән сөзләрдә кар вә чинкилтилиләрә көрә һәмчинсләшмәсинин ше'рдә рәванлыг вә аһәнкдарлыг јаратмаг бахымындан хусуси әһәмијәти вардыр. М. Мүшфиг, бәлкә дә, бу чәһәти нәзәрә алараг

9

мөшһүр «Оху, тар» ше'риндә унудар сөзүнү унутар шәклиндә ишләдәрәк тар сөзүнә аһәнклар бир гафијә јаратмышдыр.

Оху, тар!

Сәни ким унутар?

Еј кениш күтләнни ачысы, шәрбәти —
Аловлу сән'әти.

Ше'р дилиндә гафијә јарадан сөзләрни сәсләнмә чәһәтиндән һәмчинсләшмәси сөзләрни тәкчә сон сәсләринни дејилишиндә мүшаһидә олунамур. Бу ујушма сөз ортасындакы сәсләрни тәләффүзүндә дә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, бир ше'рдә «тахталар» сөзү «дәрд олар» бирләшмәсинә гафијә кими верилмишдир. Шаир бу гафијәни јарадаркән шифаһи әдәби дилимизни белә бир хүсусијјәтини әсас көтүрмүшдүр: сөз дахилиндә кар самитдән сонра јанашы кәлән т самити чинкилтилиләшмиш һалда (д кими) тәләффүз олунамур. Мәсәлән: тахта—**тахда**, һәфтә—**һәфдә**, мәктәб—**мәкдәб**, дәфтәр—**дәфдәр** вә с. Бу гајдаја мұвафиг олараг јухарыда һаггында данышдығымыз **тахталар** сөзүндәки т самити чинкилтиләшир вә **дәрд** сөзүнүн сон самити илә һәмчинсләшир.

Дедикләримизи нәзәрә алараг ше'рин ашагыдакы бәудини орфоепик гајдада охујаг.

Гуруча тахтајам сәндән ајры мән,
Алышмаг истәрәм, мәни **дәрд алар**.
Сән мәним одумсан, һәрарәтимсән
Одсуз алышармы гуру **тахталар**.

(Б. Ваһабзадә)

Үфүг, шәрг, ешг, мәшг кими сөзләрни сонундакы самит, г илә битән дикар сөзләрдә (папаг, јарпаг, торпаг, гашыг вә с.) олдуғундан фәргли шәкилдә—**к'** чаларлығында (г самитини кар гаршылығы кими) тәләффүз олунамур. Дилимиздә т самитиндән әввәл кәлән г самити дә бир сыра сөзләрдә (**Огтај, нөгтә, игтисад, игтибас** кими сөзләрдә) өзүнүн кар гаршылығы илә (к') дејилир. Шаир Ә. Чәмил мәһз бу тәләффүз ганунуну әсас көтүрмүш, **үфүгдә** вә **нөгтә** сөзләриндән гафијә јаратмышдыр.

Дәниз сәпәләнмиш
буругларса **үфүгдә**
көрүнүр **нөгтә-нөгтә**.

10

Бир сыра сөзләрни (икид, әкәр, мәкәр, никар вә с. кими сөзләрни) ортасында ики саит арасында јерләшән **к** самити **ј** кими дејилир вә бу, әдәби тәләффүз бахымында мәғбул сајылыр. Шаирләримиз чанлы данышыг дилини бу тәләффүз тәрзинә ујгуи гафијә формасы да јаратмышлар.

Јенидән мин кәрә јансам да **әкәр**,
Инан, бу, мәнимчин дүијаја **дәјәр**.

(С. Рүстәм)

Дилимизни орфоепик гајдасына кәрә сөз сонунда ишләдилән ики самитдән һәр икиси вә ја бири сонор оларса, тәләффүз заманы онларын арасына бир саит артырылыр. Мәсәлән: әмр—**әмир**, чәбр—**чәбир**, литр—**литир**, сәдр—**сәдир** вә с.

Олмајыб, јохдур арам јалварышла, **әмрлә**,
Мән дәмирин дилилә данышырам дәмирлә.

Шаир С. Рүстәмни ше'рләриндән көтүрүлмүш бу бејтин бирини мисрасынын сонундакы сөз **әмир** шәклиндә тәләффүз олунамур. Белә тәләффүз мисралар арасындакы бөлкү позгуиугуну арадан галдырыр. Бу бејтин биринчи мисрасы 13, икинчи мисрасы исә 14 һечалыдыр. **Әмр** сөзүнүн **әмир** шәклиндә тәләффүз олунамасы һесабына биринчи мисрадакы бир «әскик» һеча охуда мејдана чыхыр вә беләликлә бејти тәшкил едән мисралар арасында өлчү тәнасүбү бәрәбәрләшир. Гафијә јарадан сөзләрни фонетик хүсусијјәтләри саитләрини тәләффүз нормалары илә дә бағлыдыр.

Саитләрин дејилиши илә бағлы олан тәләффүз гајдаларындан бири беләдир: бәзи сөзләрни биринчи, икинчи вә бәзән дә сонунчу һечасында јазылан **ә** саити **а** кими охунмалыдыр. Мәсәлән: хошбәхт—**хошбахт**, гәһрәман—**гәһраман**, кәнар—**канар**, һәјчән—**һәјчән**, дүшмән—**дүшман**, кәтан—**катан**, мүн—**тәхәбат-мүнтәхабат** вә с.

Ше'римиздә бу тәләффүз гануну илә әлагәдар гафијә формаларынын ишләнмәсинә дә тәсадүф едирик.

Сиз еј коммунанын мәрд гурбанлары!
Тарихин гөчәман **гәһрәманлары!**

(С. Вургун)

Фитнәдән, фәсаддан узагды арам,
Бәд әмәлдән, һижләкәрдән кәнарам.

(Ашыг Шәмшир)

11

Нумуналардаки гурбанлары—гәһрәманлары вә арам—кә-
нарам сөзләри она кәрә гафијәләнмишдир ки, гәһрәманлары
вә канарам сөзләри јазылышыннан фәргли шәкилдә (гәһра-
манлары, канарам шәклиндә) тәләффүз олунур.

Устад шаирләримиз бәзән сәсләнмәкдә гафијә јарадан
белә сөзләри тәләффүз едилдәји кими дә ишләтмишләр.

Алды чөлү чән, думан,
Сәнкәрдә, дүздә дүшман
Таб етмәјиб шахтаја
Донуб дөндү тахтаја...

(Ә. Чәмил)

Орфоэпијанын саитләрин тәләффүзү илә бағлы башга
бир гәјдасы да вардыр: тәркибиндә мұхтәлиф саит гошалығы
алан сөзләр тәләффүз олунаркән гоша саитләрин арасына ј
самити артырылыр. Мәс.: анлә—ајилә, мәншәт—мәјишәт, зә-
иф—зәјиф, мұдафиә—мұдафијә, фачиә—фачијә вә с. Чанлы
данышыг дилинин бу дејилиш гануну ше'рдә дә ајдын бир шә-
килдә өзүнү көстәрир.

Гырыб паслы зәнчирини пролетариат
Дејир:— Бизимдир һәјат!

(С. Рүстәм)

Күндән-күнә көзәлләшир, дәјишир һәјат
Чалалына һејран галыб бүтүн кайнат.

(С. Рүстәм)

Бу бејгләрдәки пролетаријат, кайнат кими тәләффүз-
олунан гоша саитли сөзләр һәјат сөзү илә гафијә јаратмыш-
дыр.

Әдәби тәләффүзүн поетик әсәрләрин ифадәли гираәти
илә алағадар нормалары чохдур, лакин онларын һамысы һаг-
гында данышмаг үчүн имкан олмадығындан, дедикләримизлә
кифәјәтләнирик.

ЈАЗЫ ТӘЛИМИНДӘ ШАКИРДЛӘРӘ ӨЗҮНӘНӘЗАРӘТ ВӘРДИШЛӘРИНИН АШЫЛАНМАСЫ

Мирһашым ТАЛЫШЛЫ

Ләнкәран шәһәриндәки 1 нөмрәли орта мәктәбин мұәллими

Шакирдләри дүзкүн јазыја алышдырмаг һәмишә мұәл-
лимләрин диггәт мәркәзиндә олмушдур. Бу мәсәлә инди дә
гаршыда чидди бир проблем кими дурмагдадыр. Белә бир
проблемин һәллине наил олмаг үчүн мән әсас чыхыш јолуну
илк нөвбәдә јазы тәлиминин елми әсаclar үзәриндә гурмағы
тәмин етмәкдә, бу саһәдә апарылан ишләрин системини көк-
лү сурәтдә јахшылашдырмагда вә буну мұасир тәләбләр сә-
вијјәсинә галдырмагда көрүрәм. Бу чәһәтдән јени дәрслик-
ләр, хүсусән IV синфин «Азәрбајчан дили» китабы ишә чох
көмәк едир. Дәрслијин илк сәһифәләриндән өзүнәнәзарәт
ишләринә аид марағлы көстәришләрә тәсадүф олунур. һә-
мин јазыларда көрүләчәк тәдбирләрин әсас планы верилир.

Сон вахтларда мұәллимләрин истифадәси үчүн верилән
бир сыра методик әдәбијјат да ишимизә јахшы көмәк едир.
Лакин бу әдәбијјаты да кифәјәтләндиричи һесаб етмәк ол-
мур. Әсас иш јенә дә мұәллимдән, онун ахтарычы вә јарады-
чы фәалијјәт көстәрмәсиндән асылыдыр.

Мән дә бу саһәдә сәј көстәрир вә ишимдә даһа сәмәрәли
јоллардан истифадә етмәјә, дәрс дедијим ушағлары мұасир
тәләбләр сәвијјәсинә јүксәлтмәјә чалышырам.

Бурада мән аз-чох әлдә етдијим мұвәффәгијјәтләрлә
әлағадар јалныз бир мәсәлә һаггында—дүзкүн јазы тәли-
миндә өзүнәнәзарәт вәрдишләринин ашыланмасы һаггында
иш тәчрүбәмдән данышмағы нәзәрдә тутмушам.

Педагогика вә методика саһәсиндә чалышан тәдгигат-
чы алимләримиз чох һағлы олараг көстәрирләр ки, шакирд-

ларда өзүннәзарәт вәрдишләрнә жаратмаг мәсәләсини шә-
миңәти жүксәкдир. Јери кәлмишкән гејд едим ки, Әзиз Әфән-
дизадәнин «Азәрбајчан мүүллими» гәзәтиндә дәрч етдирдији
«Өзүннәзарәт вәрдишләрнәнин аныланмасы» адлы мағаләси
мәни маратландыгым мәсәләјә даһа чох үрәклә киришмәјә
һавәсләндирди вә ишнә мәјә һаһиһә истигамәт верди.

Мәнә елә кәлир ки, «Шакирд јазсын вә һәмнә мүүллими
јохласын» үсулуида гисмән узаглашмагын вахты чатмыш-
дыр. Бурадан елә алашылмасын ки, бууида да јазыларын
јохланылмасы шакирдләрнә өһдәсинә атылыр. Хәјр, шакирд-
ләрнә јазыларында өзүннәзарәт вәрдишләрнә жаратмагды
әсвә идејә-мәгсәд онларда дүзкүн јазы гәјдаларына, фикри
дүзкүн јазылы ифадәсинә һәссас мүнәсибәт тәрбијә етмәк-
дә, онларын фикри фәаллығыны инкишаф етдирмәкдән, өз
сәһвләрнәнин өзләрнәнин тапыб дүзәлдә билмәсинә һәһә
магдан ибарәтдир.

Ајры-ајры мөвзуларын тәдриси илә јанашы, мән дәр-
ликдә гејд олундуғу кими, өјрәдичи имлаларда гәра һәрф-
ләрлә верилмиш, јахуд мүүјән һәрфи бурахылмыш сөзләр-
нә дүзкүн јазылышыны тәләб едир, сонра исе шакирдләр-
дән, јазылышында чәтинлијә раәт кәлдикләрнә башга сөзләрнә
вә дурғу ишарәләрнәнин ишләнмәсинә диггәт етмәји тәләб
едирәм. Бу мәгсәдлә бәзән дәрсликдә верилән «имла јазма-
га һазырлашын», «верилмиш сөзләрнә мүүллимин диктәси
илә јазмага һазырлашын» кими тапшырыглары јеринә јетир-
мәјә чалышырам. Әлбәттә, һәмнә тәләбләр әсасында мән им-
ләни јаздырдыгда, буна һәһә олурәм ки, јазы заманы һә
ким китаба бахмасын. Иш тамамландыгда сонра исе, һәмнә
һәмнә сәһифәнә ачыб мәтнә бахыр вә өз јазысынә тәсһиһ
едир. Бу тәләбләр гисмән V вә VI сәһифләр үчүн јазылмыш
јәни Азәрбајчан дили дәрсликләрнәндә дә көзләнилир вә мән
һәмнә сәһифләрдә ишнә кәстәрдијим шәкилдә апармышам.

Бир сыра һәлләрда шакирдләрнә јазысына нәзарәт ишнә
шакирднә өзүнүн вә јолдашларынын өһдәсинә атмагды
үмуми ишә нәзарәт етмәк дә фәјдалы нәтичәләр верир.

Мән өјрәдичи имлалар јаздырыб нәтичәни өзүннәзарәт
әсасында јохламаг мәгсәдилә бир сыра тәдбирләр дә көрү-
рәм. Илк һөвбәдә сәһифдә мүүшәһидә етдијим гүввәтли ша-
кирдләрдән нәзарәтчиләр ајырырам. Онлар тәнәффүсләр
арасында тапшырыглары јохламагды, гисмән зәһиф јолдашлар

рына фәјдалы кәстәрнәшләр верир, ишнә нәтичәсинә мүүлли-
мә данышырлар. Мән мүүшәһидәләр әсасында чиб дәфтәрчәм-
дә гејдләр апарыр, ләзым кәлдикдә ишә гәришмәли олурәм.
Беләликлә, вахт иткисинә јол верилмир. Әлбәттә, јазы тахта-
сына чагырылан шакирдләр дәфтәрлә кәлир вә ејни заман-
да һәмнә дәфтәр дә јохланылыр.

Шакирдләрнә дүзкүн јазыја алышдырмаг үчүн онларда
орфографија лүгәтиндән истифадә етмәк бачарыгы јаратма-
га чалышырам. Орфографија лүгәтиндән истифадә етмәк
үчүн исе шакирд кәрәк һөкмән Азәрбајчан әлифбасынә әз-
бәр билә.

Мән IV сәһифдән башлајараг, илк һөвбәдә, шакирдләрнә
Азәрбајчан әлифбасынә сыра илә әзбәр билмәләрнә сәј
едирәм. Буна тамамилә һәһә олмаг үчүн мүүјән бир үсул
тәтбиғ едирәм. Әлифбаны II һечәли шә'р вә ја мусиги мело-
дијасына табе едилмиш һәһә шакирдләрә охуdurам. Мәсә-
ләни:

А, бә, вә, гә, ге, дә: е, ә, жә, зә, и
јә, кә, кә, ел, ем, ен: о, ө, пә, ер, сә
тә, у, ү, фә, хә, һә: чә, чә, шә, ы

Беләликлә, бу үч мисрәннә икиси II һечәли, һәм дә
6+5 ортаг бөлкүлү, үчүнчүсү исе он һечәли, 6+4 ортаг бөл-
күлү олдуғу үчүн јадда сахланмасы асанлашыр.

Бәли, мән әлифбаны бу шәкилдә, һәм дә асанлыгды әз-
бәрләтдирирәм. Мәлумдур ки, әлифбаны әзбәр билмәјән ша-
кирд орфографија лүгәти үзрә дә ишләјә билмәјәчәкдир.

Мән шакирдләрнә орфографија лүгәти үзрә ишләмәјә
алышдырмаг мәгсәди илә илк һөвбәдә онлардан мүүјән бир
сәһифдә охујән шакирдләрнә адыны әлифба сырасы илә јаз-
магы тәләб едирәм. Һәр шакирд өз јазысынә јолдашына
гәришылгылы шәкилдә верир. Шакирдләр һәм өз јолдашлар-
ыннә сәһвләрнәнин тутур, һәм дә һәмнә сыраны дәјншәрәк, ин-
ди фамилијадән әввәл адлары әлифба сырасы илә јазмаг шә-
рти илә ишнә тамамлајыб мүүллимә тәгдим едирләр.

Мән, шакирдләрә шүбһәләндикләрнә сөзүн дүзкүн вари-
антынә орфографија лүгәтиндән сечиб көтүрмәји өјрәтмәк-
дә, онлары јолдашларына бахыб көчүрмә кими зәрәрли адәт-
ләрдән узаглашдырмага чалышырам. Анчаг өз јолдашына,
китаба, лүгәтә вә мәтиләрә мүүрачнәт едән вә бу ишнә бир

адәтә чевирән шакирдләр һәмнишә дүзкүн язы табилијјәтинә мадик олулар.

V—VIII синифләрдә Азәрбајчан дилиндән чалышмалар, өјрәдичи имлалар, ифадә вә ишә язылары заманы иши, мәнә өзүнәһазарәт вәрдиши јаратмағ әсасында апарырам.

Мүәјјән бир грамматик мөвзуну тәдрис етдикдән сонра, мүнәсиб тапшырыглары, дәрсликдән дејил, шакирдә, һәмни әрәфадә охудуғу бәдн әсәр парчасындан сечәрәк ишләмәсини тапшырырам.

VI синифдә Азәрбајчан дили дәрсиндә өјрәдичи имланы әдәбијјат китабынын III-чи сәһифәсиндәки «Матрос тоғгасы» мәтниндән ики кичик абзас вә беш диалоглу һиссәни јаздырдым, иши ашағыдакы шәкилдә апардым. Китаблары ачдырыб мәтн сәһиз охумағы тәклиф етдим. Сонра китаблары јығдырдым вә јазыны дигтә етдим. Нәһәјәт, јенә китаблары ачдырдым. Шакирдләр өз јазыларыны мәтилә тутушдуруб сәһвләрини мүәјјән етдиләр.

VI синифдә С. һүсәјнин «Кор кишинин арвады» мөвзусу әсасында өјрәдичи ишә јаздырдымда иши ашағыдакы кими апардым: Шакирдләр ишәни јазыб битирдикдән сонра Тәранә Сәнубәрлә, Нүшәбә Мәһпарә илә, Садығ Илһамла, Елар Сәвдә илә вә с. бу гәјдада јазылары дәјишдириб јохладылар. Һәрә өз јолдашынын јазысындан сәһвләр тапмаға чәһд едирди.

Ғабағчадан синиф нүмәјәндәсинә тутулан вә мүәллим тәрәфиндән тәсдиг едилән сәһвләрин һамысыны бир вәрәгдә јазыб мәнә чатдырмағы да сөјләмишдим.

Нәтичәдә, һәрә өз јолдашынын јазысындан тутдуғу характер сәһвләри сөјләди.

Бир сыра чалышмаларын јохланмасы заманы шакирдләр шүбһәләндикләри сөзә дүзәлиш вермәк үчүн буну мәтидә вә ја орфографија лүғәтиндә тапмырса, онун алтындан хәтт чәкир, сәһифәнин һашијәсиндә суал ишарәси гојурлар. Дәрсин сонунда исә мүәллимә мурачиәт едирләр.

«ӘЈЛӘНЧӘЛИ ГРАММАТИКА» ДӘРНӘКЛӘРИНИН ИШИ ҒАГҒЫНДА

Назим ӘҒМӘДОВ

Азәрбајчан ДЕТПИ-нин баш елми ишчиси, педагожи
елмләр һәмнәзәди

Азәрбајчан дили үзрә синифдәнкәнар иши чох мүхтәлиф вә рәнкәрәнк формаларда апармағ мүмкүндүр. Синифдәнкәнар ишин мәгсәд вә вәзифәләрини дүзкүн дәрк едән Азәрбајчан дили мүәллимләри шакирдләрин билтик вә јаш сәвијәләринә мүвафиг иш нөвү сечир вә онун апарылмасы үчүн јоллар мүәјјәнләшдирирләр.

Азәрбајчан дили үзрә синифдәнкәнар ишин кениш јылмыш вә бөјүк сәмәрә верән формаларындан бири «әјләнчәли грамматика» дәрнәјидир. Бу дәрнәк шакирдләрә чанлы данышыг дилинә, дил һадисә вә фактларына марағы артырыр, онларын фикри фәаллыгларынын јүксәлдилмәсинә хәјли көмәк кәстәрир. Лакин бунунла белә, һәмни дәрнәјин мәшғәләләри о заман даһа јахшы фәјда верир ки, о, Азәрбајчан дилиндән дәрс материалларынын тәкранына чеврилмәјиб, шакирдләрин билтик вә бачарыгларынын дәринләшдирилмәсинә хидмәт етсин вә онларда доғма дилимизә дәрнәк мәһәббәт ојатсын.

Мәктәбләрин Ғабағчыл иш тәчрүбәси кәстәрир ки, Азәрбајчан дилиндән «әјләнчәли грамматика» дәрнәкләринин ајры-ајры синифләр үзрә тәшкил едилмәси даһа фәјдалыдыр. Лакин бәзи мәктәбләрдә паралел синифләрин олмамасы вә бир сыра дикәр сәбәбләр буна имкан вермир. Она көрә дә белә һалларда әјләнчәли грамматика дәрнәкләринин IV—VI вә VII—VIII синифләр үзрә тәшкил етмәк лазым кәлир. Бу чүр групплашма заманы мүәллим дәрнәјин програмыны тәртиб

Сифариш 2564

едәркән мүхтәлиф сәниф шакирдләринин биллик сәвијјәләрини мүтләг нәзәрә алмалы вә програмы елә тәртиб етмәлидир ки, дәрнәк мәшғәләләринин һеч бири шакирдләрин бир гисми үчүн марағлы, дикәр гисми үчүн һә марағсыз олмасын.

Дәрнәјин тәшкилине мүсаһибә илә башламағ мәсләһәт көрүләр. Бу мүсаһибә заманы мүәллим дәрнәјин гаршысында дуран мәгсәд вә вәзифәләри изаһ едир вә мәшғәләләрин апарылмасы гајдасы һағгында шакирдләрә мә'лумат верир. Дәрнәк мәшғәләләриндә өјрәниләчәк мәсәләләрин тәхминни тематикасы илә шакирдләри таныш едир вә онларын диггәтини дәрнәк мәшғәләләринин әсасән әјләнчәли характердә апарылачағына чәлб едир. Һәтта габагчыл мүәллимләр әввәлчәдән дәрнәјин бүллетенини һазылајыр вә мүсаһибәдән әввәл ону мәктәбин көркәмли јериндән асдырырлар. Бүллетендә дәрнәјин мәгсәд вә вәзифәләри, онун мәшғәләләриндә апарылан иш нүмунәләри әјани шәкилдә әкс етдирилир. Бу, шакирдләрдә һәмин дәрнәјә үзв олмағ һәвәси ојадыр.

Бүллетендә верилмиш әјләнчәли тапшырығлары јеринә јетирән шакирд тапшырығларын чавабларына дәрнәјә үзв олмағ үчүн бир әризә дә әләвә едәрәк, дәрнәјин рәһбәринә (бүллетендә дәрнәк рәһбәринин фамилијасы вә ады гејд олунар) тәғдим едир. Мүәллим бу јолла дәрнәк үзвләрини мүәјјәнләшдириләр.

«Әјләнчәли грамматика» дәрнәјинә үзв гәбул едәркән һеч бир мәнһудижјәт гојулмамалыдыр. Ола билсин ки, бүллетендә верилмиш тапшырығ вә чалышмалары шакирдләрин бә'зиси ичра едә билмир, лакин һәмин тапшырығ вә чалышмалары јеринә јетирмәјә бөјүк марағ көстәриләр. Белә шакирдләри дә әризәләринә әсасән дәрнәјә гәбул етмәк мүмкүндүр. Бунун үчүн дә бүллетендә белә бир е'лан верилир: «Әкәр сән бу тапшырығ вә чалышмалары јеринә јетирә билмирсәнсә, руһдан дүшмә, бунлары дәрнәкдә өјрәнә биләрсән». Үмумијјәтлә, дәрнәкдә јалныз мүвәффеғијјәтли шакирдләрин дејил, башгаларын да иштирак етмәјә һүгуғу вәрдыр. Дәрнәјә даһа чох шакирд чәлб етмәк үчүн дәрнәк үзвләринин ишини мәктәб үзрә нүмајиш етдирмәк мәсләһәт көрүләр. Бу мәгсәдлә дә рүбдә, ја да јарым илдә бир дәфә дәрнәјин ачығ мәшғәләсини кечирмәк лазым кәлир. Бу тәдбир дәрнәјә шакирдләрин һәвәс көстәрмәсинә көмәк едир.

«Әјләнчәли грамматика» дәрнәјинә Азәрбајҗан дили мүәллимләриндән бири рәһбәрлик едир. О, илк мәшғәләдә шакирдләри дәрнәјин планы, иш режими илә таныш едир вә онлар арасында вәзифә бөлкүсү апарыр. Бу илк мәшғәләдә үзвләр дәрнәк тәшкилатчысыны (груп нүмајәндәсини), катиби, дивар гәзетинин редаксија һеј'әтини вә дәрнәк шурасыны сечирләр. Мүәллим сечилән шакирдләрин конкрет вәзифәләрини белә шәрһ едир: дәрнәк тәшкилатчысы шакирдләрин давамијјәтини изләјир, онларын фәрди тапшырығлары нечә јеринә јетирмәләринә нәзарәт едир вә дәрнәк үзвләринин фәалијјәти һағгында рәһбәрә һесабат верир.

Катиб дәрнәјин күндәлијини (журналы) апарыр. Дәрнәк мәшғәләләриндә өјрәнилмиш мөвзулары һәмин күндәлијә гејд едир вә дәрнәк үзвләринә верилмиш тапшырығлары гејдә алыр.

Редаксија һеј'әтинин үзвләри ајда бир дәфә дәрнәјин бүллетенини бураһыр, бунун үчүн онлар лазыми материаллар һазырладығдан сонра бүллетен (гәзет) бураһырлар.

Дәрнәк шурасы һәр бир мәшғәләнин кечирилмәсинә һазырлығ ишләри апарыр, план үзрә елан олуномуш мөвзу илә әлағәдар дәрнәк рәһбәринә јахындан көмәк едир. Шуранын үзвләри мәшғәлә үчүн әјани вәсант һазырлајыр вә мәшғәләләрин мүтәшәккил кечилмәси үчүн мәс'улијјәт дашыјырлар.

«Әјләнчәли грамматика» дәрнәјинин мәшғәләләри имкан дахилиндә Азәрбајҗан дилиндән дәрс материаллары илә әләғәләндирилмәлидир. Она көрә дә әјләнчәли тапшырығ вә чалышмалар елә сечилмәлидир ки, онлар шакирдләрин Азәрбајҗан дили дәрәиндә алдығлары биликләри даһа да дәринләшдирмәјә көмәк етсин. Мүәллим материаллары сечәркән шакирдләрин һазырлығ сәвијјәсини, тапшырығ вә чалышмаларын чәтинлик дәрәчәсини нәзәрә алмалы вә чалышмалыдыр ки, сечилән материаллар бир-бирини тәқрар етмәсин вә мүәјјән практик мәгсәд дашысын.

Дәрнәк мәшғәләләринин марағлы кечмәси үчүн һәр мәшғәләдә мүхтәлиф, рәнкарәнк иш үсулларындан истифадә етмәк лазымдыр. Белә ки, бу мәшғәләләр бир нечә мәрһәләдән ибарәт олмалыдыр: мүәллимин ғыса сөһбәти, шакирдләрин мә'луматлары, әјләнчәли чалышмаларын ичрасы, елми-нәзәри мә'луматын верилмәси, грамматик ојунлар вә с. Әлбәттә, мәрһәләләрин сырасы (јә'ни ардычыллығы) мүәллимин ихтијарына верилир. Ишин кедишиндән асылы оларағ бу мәр-

һәләләр өз јерини дәјишә биләр. Мәсәлә, мәшғәләнин бириндә ишә мүәллимин мүсаһибәси илә башланырса, о бириндә әјләнчәли чалышма, дикәриндә грамматик ојун, башга бирсиндә исә елми-һәзәри мәлуматла башламағ олар. Көстәрилән мәрһәләләрин јердәјишмәси һәр бир мәшғәләнин даһа марағлы кечмәсинә зәмин јарадыр.

Дәрнәјин планынын дүшүнүлмүш шәкилдә тәртиб едилмәси онун ил боју мүвәффәғијјәтли кечмәсинин башлыча шәртләриндәндир. План иллик, јарым иллик вә рүблүк тәртиб едилә биләр. Тәчрүбә көстәрир ки, дәрнәк үчүн иш планыны иллик тәртиб етмәк даһа әлверишлидир, чүнки белә олдуғда мүәллим өз ишини дүзкүн истигамәтләндирир, кәләчәк мәшғәләләр үчүн әввәлчәдән лазыми материал топламаға имкан тапыр. Иллик пландан әләвә һәр бир мәшғәлә үчүн дә күндәлик план тәртиб едилмәлидир. Иллик планын тәртиби заманы мөвзуларын сечилмәсинә хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Планы елә тәртиб етмәк лазымдыр ки, сечилмиш мөвзулар марағлы, әјләнчәли, чәлбедичи характердә олуб, Азәрбајчан дили дәрсләриндәки мөвзулары тәқрар етмәсин. Мәсәлә: «Һәрф вә сәсләр азанда», «Хасијјәтини гоншусундан соруш» вә с. кими мөвзулар чүмлә үзвләри, сәс вә һәрф, нитг һиссәләрини әһатә етсә дә Азәрбајчан дили дәрсләриндә кечилмиш мөвзулары тәқрар етмир вә шакирдләр үчүн марағлы олур.

Дәрнәк мәшғәләләринин марағлы кечмәси, онун тәшкили вә апарылмасындан асылыдыр. Мүәллим чалышмалыдыр ки, һәр бир мәшғәләдә шакирдләр мүстәгил иш апарсын вә Азәрбајчан дилинин гајда-ғанунларыны практик сурәтдә мәнимсәјәрәк мүвафиг нәтичә чыхарсынлар.

Нүмунә үчүн IV синиф шакирдләрини әһатә едән дәрнәкдә «Һәрф вә сәсләр азанда» мөвзусунда мәшғәләнин кедишини тәсвир едәк:

Мүәллим бу мөвзуда мәшғәләни шакирдләрин фонетикаја аид мөвчуд биликләринә ујғун гурмалы вә һәмин биликләри даһа да зәнкинләшдирмәлидир.

Мүәллим, үзәриндә ашағыдакы мәзмунда ләтифә-тапшырығ ишләнмиш таблону тахтадан асыр вә шакирдләрә тапшырыр ки, һәмин ләтифә-тапшырығы диггәтлә охујуб орада верилмиш диалогларда нә кими сәһвә јол верилдијини мүәјјәнләшдирмәјә чалышсынлар.

Ким сәһв етмишдир?

Акиф јолдашы Фикрәтә:
— Де көрүм машында һансы сәсләр вар?
— Сигналын вә моторун сәси.
— Јох, дүз демәдин.
— Һә, јадыма дүшдү, һәрәкәт едәндә тәкәрләр дә сәс едир.

— Јох. Билмирсән.
— Нијә? Онда сән де көрүм.
— Јох, мән демәјәчәјәм.
— Онда кедәк мүәллимдән сорушағ.
— Кедәк.
Акифлә Фикрәт синифдә әһвалаты мүәллимә сөјләдиләр.

Шакирдләр ләтифә-тапшырығын мәзмуну илә таныш олдуғдан сонра мүәллим синифә мүрачиәтлә дејир:

М.— Дејин көрәк, ким сәһв етмишдир? Акиф, јохса Фикрәт?

Ш.— Фикрәт сәһв етмишдир. Чүнки о, машында нечә сәс олдуғуну дүзкүн дејә билмәмишдир.

М.— Нә үчүн? О ки, машында ола биләчәк сәсләри дүзкүн садалады. Сиз онун һансы чавабыны дүзкүн һесаб етмирсиниз?

Ш.— Ахы Акиф данышығ сәсләри һаггында сорушурду.

М.— Акифин данышығ сәсләри һаггында сорушдуғуну нә илә мүәјјән етдиниз?

(Шакирдләр чаваб верә билмирләр).

М.— Ким дејәр, дәгиг чаваб алмағ үчүн Акиф суалы нечә вермәли иди?

Ш.— Акиф өз суалыны белә гурмалы иди: «Машын сөзүндә һансы сәсләр вар?».

М.— Елә исә Фикрәт һәмин суала нечә чаваб верә биләрди?

Ш.— Фикрәт өз чавабында көстәрмәли иди ки, машын сөзүндә **м, а, ш, ы, н** сәсләри вардыр.

М.— Доғрудур. Демәли, ким сәһв етмишдир?

Ш.— Акиф сәһв етмишдир.

М.— Доғрудур, Акифин сәһви нәдә иди?

Ш.— Акифин сәһви суалы дүзкүн гурмамағда иди.

Бу суал-чаваб заманы шакирдләр нитг сәсләринин дикәр сәсләрдән нечә фәргләндинини хатырлајыр вә еләчә дә машин сөзүнүн һансы сәсләрдән ибарәт олдуғуну көстәрирләр.

Сонра сәс вә һәрфләрин итмәсинә аид грамматик ојун ке-чирилир.

«Итмиш һәрфләр» ојуну.

Ојун заманы дәрнәк үзвләри үч вә ја дөрд командаја бөлүнүр. Һәр командаја бир нәфәр апарычы тәјин олунур. Апарычы өз командасыны әтрафына топлајыб, кағыз-гәләм һазырлајыр вә мүүллимин тапшырығыны көзләјир. Үч нәфәрдән ибарәт мүнсифләр һеј'әти ажрылыр. Мүүллим ојунун шәртини е'лан едәрәк көстәрир ки, лөвһәдә јаздығы сөзүн (мәсәлә, **бол** сөзүнүн) биринчи һәрфини дәјишмәклә мүхтәлиф сөзләр дүзәлтсинләр. Бунун үчүн үч дәгигә вахт верилир. Һәмин вахт әзиндә һансы команда чох сөз тапа билсә, ојунун галиби һесап олунур. Тапылмыш һәр сөз үчүн бир хал газанылмыш олур. Вахтын битдији е'лан едилән ки-ми командалар сөзләр јазылмыш вәрәги (вәрәгдә коман-дын нөмрәси вә апарычынын ады јазылыр) мүнсифләр һеј'ә-тинә верир. Мүнсифләр һеј'әти халлары һесабламагла мәш-ғул олур. Мүүллим исә ојуну давам етдирир. Тапшырыр ки, Һәмин сөзүн сон сәсини дәјишмәклә мүхтәлиф сөзләр дүзәлт-синләр. Даһа сонра дикәр сөзләрин (мәсәлә, **дағ, гаш, јол, шал** вә с.) әввәлинчи вә сонунчу сәсләрини **ара, үтү** вә с. сөз-ләрдә ортадакы сәсин дәјишдирилмәси илә мүхтәлиф сөзләр дүзәлтмәк үзәриндә ојун давам етдирилир. Ојунун сонунда үмуми халлар һесабланыр. Галиб команда е'лан едилир.

Нөвбәти иш карточкалар үзрә апарылыр. Мүхтәлиф чүм-ләләр вә ше'р парчалары јазылмыш карточкалар дәрнәк үз-вләринә пәјланыр вә тапшырылыр ки, һәмин јазыларда бура-кылмыш һәрфләри тапыб јеринә јазсынлар. Карточкалар ко-мандалар үзрә бөлүнүр вә ишин нәтичәси мүнсифләр һеј'әти тәрәфиндән гијмәтләндирилир.

Сонра нөвбә илә карточкалар охунур. Тапшырығын ичра-сына бир вә ја ики дәгигә вахт верилир. Карточкаларда аша-ғыдакы характерли мәтнләр верилир:

Карточка 1.

Зәһәр үфүгләрдән күн бојланырды (с)
Гызыл плов кими шәфәг јанырды. (а)
(М. Сејидзадә.)

Карточка 2.

Ушаглар көз вериб деди:—Баба чан, (с)
Гөл ағач әкәрик, һәр јан дағ олсун (б, б)
Јурдумуз вәфалы бир дајлаг олсун, (с, ј)

Карточка 3.

Боғулмуш гојнунда узаг дағларын (д)
Әлвида сөјләмиш бир јаман кәндә (з)
О да бу мешәјә бағламыш көнүл (п)
Үзүнә һәрә бир сәнәт сечәндә. (ә)
(Н. Хәзри.)

Карточка 4.

А дағлара јаған нар, (г)
Дүзләри дә гал јада (с)
Кәл-кәл јејир ушаглар (д)
Шәр, башда, һәр бағчада. (һ, ғ)
(Ә. Зијатај.)

Мүүллим «әјләнчәли, грамматика» дәрнәк-мәшғәләләри үчүн даһа марағлы иш формалары сечә биләр. Лакин бүтүн һалларда синифдәнкәнар ишләрин тәшкили принципләринин көзләнилмәси, онлара риәјәт олунмасы мәчбуридир.

РУС МӘКТӘБИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН АЗЭРБАЙҠАНҠА НИТГИНИ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘК ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Наимә МӘММӘДОВА

Сумгайт шәһәрindəки 11 нөмрәли мәктәбин мұәллими

Ҡари дәрс илиндән е'тибарән АзәрбајҠан дили рус мәктәб-ләринин II синфиндән башлајараг тәдрис едилмәкдәдир. Шүб-да артырачаг вә һәмин дили тәдрис едән мұәллимләр даһа ке-ниш имканлар әлдә едәчәкләр. Јени програмда рус мәктәбләр-индә тәдрис едилән АзәрбајҠан дили үч концентрә бөлүнмүш вә һәр концентрин мәзмуну габагчыл мұәллимләрин тәчрүбә вә мұлаһизәләри әсасында мұәјҠәнләшдирилмишдир.

Рус мәктәбләриндә охујан шакирдләрин АзәрбајҠан дили практик шәкилдә өјрәнмәләрини нәзәрә алараг, мән онларын шифаһи нитгинин инкишафына вә дүзкүн әдәби тәләффүз мәсәләсинә даһа чох диггәт јетирирәм. Шакирдләрә АзәрбајҠан дилиндән кифајәт гәдәр билик вермәк үчүн синифдәнкәнар оху да мүһүм јер тутур. Белә охуја шакирд-ләрин мараг көстәрмәси фәнни тәдрис едән мұәллимин ишин-дән чох асылыдыр. Әкәр мұәллим тәдрис етдији фәнни ша-кирдләрә севдирмәји бачарса, синифдәнкәнар мәшғәләләри мараглы тәшкил етсә, шакирдләр бу мәшғәләләрдә һәвәслә иштирак едәрләр.

Мән синифдәнкәнар охунун тәшкилинә ајры-ајры синиф-ләр үзрә охунмасы мәсләһәт көрүлән әсәрләри сечмәкдән башлајырам. Чалышырам ки, материаллар шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәләринә ујғун, мәзмунлу вә мараглы олсун. Бундан сонра иши нечә тәшкил етмәк үзәриндә дүшүнүрәм.

24

Бу иши әсасән фәрди вә коллектив истигамәтдә тәшкил еди-рәм. Ејни бир әсәрин мұәјҠән вахтда бүтүн шакирдләр тәрә-финдән охунмасыны тәшкил едирәм. Тапшырығын ичрасындан сонра әсәр үзрә мұсаһибә кечирирәм. Шакирдләрдән бири әсәрин мәзмунуну данышыр, о бириси исә тәһлил едир, суаллара чаваб верир вә с.

Нәһајәт, өзүм шакирдләрин дедикләрини јекунлашды-рырам. Ишин бу чүр тәшкили АзәрбајҠан дили үзрә синиф-дәнкәнар охуја һәвәси артырыр.

Синифдәнкәнар охунун сәмәрәли олмасы үчүн бу ишин системли апарылмасына хүсуси диггәт едирәм. Чалышырам ки, шакирдләр АзәрбајҠан дилиндә һәр күн мұәјҠән бир шәј охусунлар. Бунун үчүн дә тапшырыгларын мұхтәлиф нөвдә олмасына диггәт јетирирәм.

Тәчрүбәмдән мәнә мә'лумдур ки, шакирдләр АзәрбајҠан нағылларыны, А. Шаигин, Ҡ. Мәммәдгулузадәнин, М. Чәла-лын, Ә. Сабирин, С. Вурғунун, М. Рзагулузадәнин әсәрләри-ни даһа чох севириләр. Буна көрә дә белә әсәрләрин охунма-сына кениш јер верирәм.

Синифдәнкәнар оху үзрә апарылмыш ишләрин нәтичәси валидәјнләр вә шакирдләр гаршысында нүмајиш етдирил-дикдә, даһа јахшы нәтичә верир. Бајрам күнләриндә вә тән-әнәли топланышларда АзәрбајҠан дилиндә јахшы шә'р вә бә-дии парча сөјләјән шакирдләрин чыхышыны тәшкил едирәм.

Рус мәктәбиндә дәрс дедијим синифләрдә АзәрбајҠан дили үзрә синифдәнкәнар охуну елә тәшкил едирәм ки, охун-муш һәр бир әсәр шакирдләрә көзәл әхлаги сифәтләр ашы-ласын.

Рус мәктәбләриндә АзәрбајҠан дили дәрсләри: даныш-маг, охумаг вә јазмаг кими чәһәтләри бирләшдирән ваһид тәдрис просесидир. Лүғәт, оху вә тәрчүмә, јазы, фонетика, грамматика вә јазы гајдалары бу бөлмәләр бир-бири илә сых сурәтдә бағлыдыр.

Шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк үчүн бу бөл-мәләрдән истифадә едирәм. Онларын лүғәт еһтијатынын зән-кинләшмәсинә хүсуси диггәт јетирирәм. Чүнки лүғәт еһтија-тынын зәнкинләшмәси АзәрбајҠан дилинин әсасыны тәшкил едир. Чалышырам ки, дәрс дедијим шакирдләрин шифаһи нитги илә бәрәбәр јазылы нитгләри дә инкишаф етсин.

25

Рус мәктәбиндә Азәрбајчан дили дәрсләринин әсас мәдир. Шифаһи вә јазылы нитг вәрдишләринә шакирдләр јәләндримәк үчүн ешитмә вә көрмә органларына тәсир едән әјани вәсаитдән кениш истифадә едирәм. Бу мәгсәдлә 8-чи синифдә «Ушаг вә Ленин» мөвзусуну кечәркән диафилмләр дән истифадә едирәм.

Шәкилләр үзәриндә апарылан ишләр, грамофон јазылары, диафилмләр, магнитофон јазылары вә тәдрис филмләриндән истифадә етмәк чох әһәмијјәтли олур. Мән дәрсләримдә јери кәлдикчә Азәрбајчан дилинин зәнкинлији, бу дилдә јаранмыш бөјүк сәнәт инчиләри барәдә көркәмли шахсијјәтләр тәрәфиндән дејилмиш фикирләрлә VIII—X синифләрдә шакирдләри таныш едирәм.

Тәчрүбәдән мәлумдур ки, нитг инкишафы үзрә апарылан ишләр ардычыл олмалыдыр. Өјрәдилмиш сөзләрин шакирдләрин фәал лүғәт еһтијатына дахил олмасы үчүн, биринчи нөвбәдә һәмин сөзләрин вахташыры шакирдләр тәрәфиндән ишләдилмәсинә чалышырам. Дүзкүн әдәби тәләффүз нормаларыны шакирдләрә гираәт дәрсләриндә өјрәдирәм. Дәрсдә шакирдләрин оху техникасына нә дәрәчәдә јијәләндикләрини мүәјјәнләшдирирәм. Дүзкүн јазы гәјдаларыны мәнимсәтмәк үчүн дүзкүн тәләффүз нормаларынын мәнимсәнилмәси бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Өз тәчрүбәмдән мүәјјән етмишәм ки, сөзләри һечалара бөлмәдән охутмаг даһа јахшы нәтичә верир. Шифаһи охуну дәрслә вә синифдәнхариш мәшғәләләрдә ашағыдакы формада апарырам:

1) сәсли оху; 2) сәссиз оху; 3) фәрди оху; 4) хорла оху.

Оху мәшғәләләри о заман арзу едилән нәтичәјә кәтириб чыхара биләр ки, шакирдләр тәкчә синифдә охумагла кифәјәтләнмәсинләр. Синифдәнкәнар мәшғәләләрдә вә евдә охумаг үчүн онлара, јаш вә билик сәвијјәләринә ујғун бәдии китаблары охумағы мәсләһәт көрүрәм.

Лексик чәһәтдән исимләр ән зәнкин нитг һиссәсидир. Чалышырам ки, бу зәнкинлик шакирдләрин лүғәт минимунда өз әксини тапсын. Исимләр шакирдләрин фәал сөз еһтијатынын әсасыны тәшкил етмәлидир. Исимләрин ардыча әсас јерләрдән бирини дә сифәтләр тутур. Иалышырам ки, дәрси изаһ едәркән әшјанын дадыны, өлчүсүнү вә хариши әләмәтини билдирән сифәтләрдән әмәлә кәлән сөзләри ша-

кирдләрә өјрәдим. Мәс.: гара, гырмызы, сары, көј, ширин, турш, ачы, исти, сојуг, кениш, дар, узун, гыса вә с. Сајлары кечәркән шакирдләрин лүғәт еһтијатына елә сөзләри дахил едирәм ки, онларын васитәсилә шакирдләр миңә гәдәр сајмағы бачарсынлар. Шакирдләр III синифдә 10 вә даһа чох даирәдә сајмағы билирләр. IV синифдә јуварлаг сајлары: 10, 20, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100-ү сајмағы бачарырлар. Әввәлчә шакирдләрә мигдар сајларыны өјрәдирәм, сонра исә сыра сајларынын дүзәлдилмәси вә чүмләләр тәртиб етмәји өјрәдирәм. Мәс.: Синифдә 45 шакирд вар. Бачым IV синифдә охујур вә с.

Нитг һиссәләрини кечәркән ифадәләр сөјләмәји, чүмләләр гурмағы шакирдләрдән тәләб едирәм. Гурдуглары чүмлә вә ифадәләри шакирдләрин дәфтәринә јаздырырам.

Мәлумдур ки, әвәзликләрин бир нечәси шакирдләрә III синифдә өјрәдилмишдир. Шәхс әвәзлији: мән, сән, о, биз, сиз, онлар; суал әвәзликләри: ким, һара вә с. мәлуматы шакирдләр артыг билирләр.

Бу сөзләр шакирдләрин лүғәт еһтијатына дахил олмушду. Чалышырам ки, шакирдләрин лүғәт еһтијатына дахил олан фәлләр әсасән онларын синифдә, мәктәбдә, пионер дәстәләриндә, аиләдә вә с. јерләрдә көрдүкләри ишләрлә әләгәдәр олан фәлләрдән ибарәт олсун. Јени сөзләрин изаһы үзәриндә ишләркән, һәр сөзүн изаһы заманы әшјанын өзүнү вә ја шәклини көстәрирәм. Бу заман шакирдләр сөзүн лексик мәнасыны јахшы баша дүшүрләр. Чәтин анлајышлары ифадә едән јени сөзләрин изаһы заманы јери кәлдикдә һәм тәрчүмә, һәм дә шакирдләрин ону ана дилиндә ајдынлашдырмаг үсулундан истифадә едирәм. Тәлимдә јени сөзләри изаһ едәркән ады чәкилән әшјанын өзүнү көстәрирәм вә әшја үзәриндә изаһат апарырам. Тәлим заманы өјрәтдијим сөзләрин нечә мәнимсәндијини јохлајырам. Мәс.: **китаб** сөзүнү изаһ етдикдән сонра «буна рус дилиндә нә дејилер?»—дејә шакирдләрә мүрачһәт едирәм. Шакирдләр сөзү дүзкүн дејирләрсә, демәк мәнасыны јахшы баша дүшмүшләр. Јени сөзләрин изаһында антоним сөзләрин тапшырылмасындан да истифадә едирәм. Мәлумдур ки, јухары синифләрдә мөвзулар һәчмчә бөјүјүр. Бу заман мүгајисә вә тәрчүмә јолларындан истифадә едирәм. Бу јолла дәрс апараркән шакирдләр сөзләрин мәнасыны әввәлчә, өз ана дилләриндә, сонра

исә Азәрбајчан дилиндә ифадә едирләр. Беләликлә, јени бир сөз дејилән кими, дәрһал һәмини сөзү ана дилинә тәрчүмә едирирәм. Бу гадја илә апарылан дәрсләрдә китаб вә јазы үзәриндә иш мүнүм јер тутур. Шакирдләрдә сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәк вәрдишләри јаратмағ мәгәсәди илә енесифик сәсләр, белә сәсләрдә дүзәлмиш һечә вә сөзләр үзәриндә чалышмалар апармағ јахшы нәтичә верир. Таныш сөзләр олан чүмләләри мәтндән сечиб јаздырырам. V—VIII синифләрдә шакирдләрә белә чалышмалар верирәм:

— һәрә өз үнваныны јазсын. Ушағлара сөзләр верирәм. Сонра исә сөзләрдән чүмләләр гурмағы тәклиф едирәм. Мәсәлән: Пионер, Рә'на, ә'лачы, шакирд.

Пионер Рә'на ә'лачы шакирддир.

Шакирдләрә Азәрбајчан дилиндә данышмағы өјрәтмәк үчүн биринчи нөвбәдә чохла муталиә етдирмәк вәчнәбдир. Гираәтин көмәји илә мүәллим шакирдләрини естетик һиссләрини инкишаф етдирир вә онлары әһатә едән мүнүт һағғындакы тәсәввүрләрини кенишләндирир. Әдәби мәтиләри изаһлы оху үсулу илә өјрәдирәм. Шакирдләри бу јолла Азәрбајчан халғынын әдәбијјаты илә таныш олмаға һазырлашдырырам. Оху үчүн материал сечәркән шакирдләрин биллик сәвијјәсини нәзәрә алырам. Шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгини инкишаф етдирмәк мәгәсәдилә онларда кечилмиш мәтиләри планлашдырмағ бачарығы јаратмаға чалышырам. Шакирдләрин лүгәт еһтијатыны вә шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк вә системә салмағ ишиндә әзбәр өјрәнмәнин дә бөјүк әһәмијјәти вар. Ше'рләрин әзбәрләдилмәси шакирдләрин ифадәли охумағ вә сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәк бачарығыны да тәкмилләшдирир.

Нитгин инкишаф етдирилмәси үчүн дәрсдә азәрбајчанча-русча лүгәтдән дә истифадә етмәк фәјдалыдыр. Шакирдләрин нитгини даһа да инкишаф етдирилмәси үчүн садә мәтиләри Азәрбајчан дилиндән рус дилинә вә әксинә тәрчүмә етдирирәм. Әшјанын мұхтәлиф хусусијјәтләрини садаламағла мұхтәлиф чүмләләр тәртиб етмәји шакирдләрә тәклиф едирәм. Мәсәлән: **буз ағдыр, сојугдур. Су шәффафдыр.** Бир гисим сөзләрин антонимләрини тапмағы да шакирдләрә тәклиф едирәм.

Мәсәлән: сојуг-исти, бәрк-јумшағ, бөјүк-кичик вә с. Б. түв шакирдләр тапшырығы һәвәслә јеринә јетирирләр. Азәр-

бајчан дилинә мәхсус сөзләрин: ө, ү, ч, ә, һ сәсләрини тәләффүзү үзәрә чалышмалар апарырам.

Синтаксисни тәдрисиндә шакирдләрини јазылы вә шифаһи нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн даһа кениш имканлар вардыр. Чүнки синтаксис чүмләдә сөзләрин бирләшмәси вә чүмләнни гурулмасы гадјаларыны, башга чүр дессәк, нитгин битмини фикир ифадә едән ән бөјүк вәһидини—чүмләнни өјрәнир. Чүмлә үзвләрини тәдрисиндә тәләффүз, ифадәли оху вә нитг инкишафы илә әлағәдар оларағ кечирилмиш гадјаларын нитгдә тәтбиг едилмәсинә даһа чох фикир верирәм.

Нитг инкишафы үзәрә көрүлән иш о заман кејфијјәтли олар ки, мүәллим чүмлә үзвләри бәһсинлә әлағәдар оларағ, шакирдләрини јазылы вә шифаһи нитгиндә өзүнү көстәрән нөгсанлары әввәлчәдән конкрет шәкилдә мүәјјәнләшдирмиш олсун. Дәрә дедијим синифләрдә мәшғәлә заманы шакирдләрини дилинин хусусијјәтини нәзәрә алырам. Белә ки, шакирдләр Азәрбајчан дилини өјрәнмәјә башладығлары вахта гәдәр өз ана дилләриндә мүәјјән биллик вә вәрдишләрә малик олурлар. Чалышырам ки, шакирдләрдә јаранан бу еһтијат кет-кәдә кенишләнсини вә хусусән ана дилинин грамматикасына аид биллик вә вәрдишләр Азәрбајчан дилини өјрәнмәјә көмәк етсин.

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдрисини башлыча мәгәсәди шакирдләрә практик сурәтдә данышығ вә јазы вәрдишини өјрәтмәкдир. V синифдә сифәт бәһсини тәкрат етдирәркән техники васитәләрдән истифадә едирәм. Дәрсә үмуми (фронтал) сорғу илә башлајырам. Шакирдләрини сифәт мәфһумуну нечә дәрк етдикләрини јохламағ үчүн әшјанын «әләмәт» вә «кејфијјәти» сөзләрини мә'насыны нечә баша дүшдүкләрини јохлајырам.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә нитг инкишафыны сәмәрәли тәшкил етмәк үчүн әсас мәсәләләрдән бири дә фикри јығчам ифадә едә билмәји шакирдләрә өјрәтмәкдир.

Јығчам ифадә јазы, әсасән рус мәктәбинин јухары синифләриндә апарылыр. Бу ифадә јазы даһа чох јарадычы характер дашыјыр. Бурада апарылан ифадә јазылар заманы шакирдләрә јығчам ифадәни нечә јазмағы өјрәдирәм. Шакирдләр ифадә јазмағда мүәјјән вәрдиш вә бачарыға јијәндикләрини мүәјјән етдикдән сонра, ишин ичрасыны ша-

кирдләрнн өһдәсинә бураһырам. Онлардан әсәрдәки һадисәләри групплашдырыб үмумиләшдирмәк јолу илә јыгчам јазмағы тәләб едирәм. Мәсалән: «Фирузә» һекајәси үзрә IX сифдә «Кечмиш вә индики Бақы» мөвзусунда јыгчам ифадә апарырам. Бунун үчүн шакирдләрин диггәтини һекајәнин Бақы һаггындақы тәсвирләринә чәлб едирәм. Соһрақы мүсаһибә вә мүгајисә јолу илә сәһәдә Бақысынын вә онун кем мишинин тәсвирини онлара баша салыб, јыгчам шәкилдә јазмағы тапшырырам.

Ифадә јазы тәлиминдә шакирддән тәләб едирәм ки, о мәтнн китабда олдуғу кими дејил, мәтнн формасыны дәјишиб өз сөзләри илә јазсын. Әлбәттә, мәтнн формасыны дәјишдириб јазмағы шакирдләрә әввәлчәдән өјрәтмәк лазымдыр. Она көрә дә бу сәһәдә мүвафиг чалышмалар үзәриндә шакирдләри ишләдирәм.

Рус мәктәбиндә шакирдләрин азербайчанча шифаһи вә јазылы нитгини инкишаф едирмәк үчүн ашағыдақы мәшғәлә нөвүндән истифадә едирәм.

1. Гираәтлә әлагәдар апарылан нитг инкишафы.

2. Грамматика илә әлагәдар апарылан нитг инкишафы.

3. Нитг инкишафы үзрә апарылан мүстәгил ишләр вә дәрсләр.

Бүтүн бунларын сәјәсиндә мән, дәрс дедијим синифләрдә шакирдләрин зәнкин нитг вәрдишинә јијәләнмәләринә наил олурам.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ҮЗРӘ СИНИФДӘНКӘНАР ИШЛӘР

Мәһјәддин ӘБДУЛОВ

«Азербайчан мұәллими» гәзетинин әмәкдашы

Азербайчан дили үзрә синифдәнкәнар ишләр мәктәбдә вәһид тәлим-тәрбијә просесинин ајрылмаз һиссәси олуб, шакирдләрин һәртәрәfli инкишафына хидмәт едир. Елм вә техниканын инкишафы, үмуми орта тәһсилә кечид вә јени тәдрис програмларынын тәтбиғи, мәктәб педагоғи коллективинин гаршысында синифдәнкәнар тәдбирләр үзрә кениш перспективләр ачыр.

Ғабагчыл мәктәбләримизин тәчрүбәси көстәрир ки, Азербайчан дили үзрә синифдәнкәнар ишләрин әсасән ашағыдақы нөвләриндән истифадә олунур:

1. Азербайчан дили кабинетси. 2. Азербайчан дили дәрнәји. 3. Азербайчан дилин севәнләр клубу, јахуд чәмијјәти. 4. Сәһәрчик вә ахшам топланышы. 5. Синифдәнкәнар оху. 6. Синифдәнкәнар тәдбирләрдә техники вәситәләрдән истифадә. 7. Шакирдләрин мәктублары. 8. Дивар гәзетләринин һазырланмасы. 9. Орфоепик вә орфографик режим. 10. Әсәрләрин дил чәһәтдән мүзакирәси. 11. Азербайчан дили үзрә јарядычы иншалар. 12. Азербайчан дили олимпиадасы вә с.

Мүхтәлиф фәннә даир синифдәнкәнар тәдбирләрин тәшкилиндә вә кениш вүс'әт алмасында фәнн кабинетсинин јарадылмасы чох зәруридир. Һазырда орта мәктәбләримизин демәк олар ки, һамысында, сәккизиллик мәктәбләримизин исәбәјүк бир гисминдә физика, ријазийјат, кимја, биолоғија, тарих, чоғрафија, техники тәлим вәситәләри кабинетләри илә јанашы, дил-әдәбијјат кабинетләри дә фәалијјәт көстәрир. Бу да јахшы һалдыр ки, сон заманлар мәктәбләримиздә ајрыча Азербайчан дили кабинетсинин тәшкили сәһәсиндә илк адымлар атылмышдыр. 1971—1972-чи дәрс илиндә Варташен рајонунун бүтүн сәккизиллик вә орта мәктәбләриндә Азәр-

бајчан дили кабинәси јарадылмышдыр. Бакынын Киров рајону мәктәбләриндә дә Азәрбајчан дили кабинетләринин үч дәрәдә иллик тарихи вардыр. Һәр ики рајонда Азәрбајчан дили кабинетләринин тәшкилине, дилә даир мүхтәлиф китабларын, журнал вә гәзет мәгаләләринин, марксист классикләринин, көркәмли шәхсијјәтләрин дил һаггындакы фикирләринин, һәбелә бир сыра әјани вәсәитин топланмасы илә башланмышдыр. Бурада Азәрбајчан дили кабинетләринин тәшкили саһәсиндә артыг мүәјјән тәчрүбә газанылмышдыр. Һәмин тәчрүбәнин өјрәнилиб јайылмасы бу саһәдә көрүлән ишләрин чанланмасына хәјли көмәк едир.

Мәктәбдә Азәрбајчан дили кабинетләринин тәшкил едилмәси Азәрбајчан дили дәрнәјинин јаранмасы үчүн јахшы әмин һазырлајыр.

Азәрбајчан дили дәрнәји синифдәнкәнар тәдбирләрин даһа кениш јайылмыш нөвләриндәндир. Шакирдләрә савадлы данышыг вә јазы вәрдишләринин ашыланмасында, мәктәблиләрин Азәрбајчан дили үзрә биликләрини дәринләшдирмәк саһәсиндә дәрнәјин бөјүк әһәмијјәти вә кениш имканлары вардыр.

Азәрбајчан дили дәрнәјиндә апарылан мәшғәләләр шакирдләрин үмуми инкишафына, нитгинә мүсбәт тәсир көстәрир, онларда дилә мараг ојадыр. Республикамызын бир сыра мәктәбләриндә Азәрбајчан дили илә јанашы, нитг мәдәнијјәти дәрнәји, фразеолокија һәвәскарлары дәрнәји, кәч мүхбирләр дәрнәји вә с. тәшкил едилмишдир. Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин жүксәлмәсиндә һәмин дәрнәкләр дә бир сыра фајдалы иш көрүр.

Дәрнәкдә кечирилән тәдбирләрин чанлы вә мараглы олмасы үчүн мүәллим габагчадан гаршыда дуран вәзифәләр барәдә шакирдләрә мәлумат вермәли, дәрнәк үзвләринин истәк вә арзуларыны өјрәнмәли, мәктәблиләрин көрәчәкләри ишләри онлара чатдырмалы, һәр бир мәшғәләнин жүксәк сәвијјәдә кечмәси үчүн һазырлыг ишләри апармалыдыр.

Азәрбајчан дили дәрнәјиндә апарылан мәшғәләләрин сәмәрәли тәшкилиндә башлыча шәртләрдән бири дәрнәкдә көрүләчәк ишләрин әввәлчәдән планлашдырылмасыдыр. Дәрнәк ишләринин планыны иллик, јарымиллик вә рүблүк тартиб етмәк олар. Киров рајонундакы 126 нөмрәли мәктәбдә јарадылан нитг мәдәнијјәти дәрнәјинин иллик планында ашагыдакы мәсәләләрин мүзакирәси нәзәрдә тутулмушдур.

1. Нитг мәдәнијјәти нәдир? Јахшы нитг һансы нитгә дејилир? Көзәл нитг нүмунәләри илә танышылыг.
2. Әдәби тәләффүз нормалары вә мәнтиги вурғу.
3. Фикрин дәгиг вә дүзкүн ифадәси, сөзләрин дәгиг вә дүзкүн сечилмәсиндән асылыдыр.
4. Азәрбајчан дилинин лүгәт тәркиби вә онун зәнкинләшдирилмәси јоллары.
5. Бәдин дил вәситәләри вә онлардан истифадә гајдалары.
6. Јазычылар өз әсәрләринин дили үзәриндә нечә ишләјирләр?
7. Дивар гәзети үчүн һазырланан материалларын редактә едилмәси.
8. Нитг мәдәнијјәтиндә дурғу ишарәләринин ролу.
9. Дәрнәјин фәалијјәти һаггында шакирдләрин јазылы тәәссүраты.

Дәрнәкдә шакирдләр ајда бир дәфә мәшғул олулар. Һәр бир мәрүзәјә дәрнәк рәһбәринин көмәји илә шакирдләр һазырлашыр. Мүзакирә олунаң мәсәлә илә әлагәдар дәрнәк үзвләри фәаллыг көстәрир, фикир сөјләјир, әдәби материаллардан нүмунәләр кәтирирләр. Бундан башга, дәрнәк мәшғәләләриндә тәхники тәлим вәситәләринә кениш јер верилир. көркәмли сәһнә усталарынын, дикторларын, натигләрин, шакирдләрин өзләринин лентә јазылмыш чыхышлары динләнилир, мүзакирә олунар. Мәшғәләнин сонунда дәрнәк рәһбәри мүзакирә едилән мәсәләјә јекун вурур, шакирдләрә конкрет тапшырыглар верир.

Габагчыл мәктәбләрдә јарадылан дил һәвәскарлары чәмијјәти, јахуд клубу исә һәм ајры-ајры дәрнәкләрин сәмәрәли фәалијјәт көстәрмәсиндә, һәм дә шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин жүксәлдилмәсиндә даһа әһәмијјәтли рол ойнајыр.

Мәктәбләримиздә сәһәрчик вә ахшам топланышынын кечирилмәси көзәл әнәнә шәклини алмышдыр. Һәмин топланышлардан нитг мәдәнијјәтинин жүксәлдилмәси мәгсәдилә дә истифадә етмәк олар.

Шакирдләрин дили өјрәнмәјә һәвәсини артырмагда, онларын сөз еһтијатыны зәнкинләшдирмәкдә, коллектив гаршысында чыхыш етмәк вәрдишләринә јијәләнмәләриндә, сәһәрчик вә ахшам топланышлары мүстәсна әһәмијјәтә маликдир.

Абшерон районундагы Мейдибад гәсәбә орта мәктәбин ифадәләр ахшамы», «Сөзләр тарихинә сәһәһәт» мөвзуларын кечирилән сәһәрчик вә ахшам топланышлары шакирдләрин бөјүк марагына сәбәб олмагла, мәктәблиләр нитг мәдәнијјәтинин инкишафына да тәсирсиз галмамашдыр.

Мәктәбдә тәшкил олуна сәһәрчик вә ахшамларын тәсир гүввәсини күчләндирмәк, онлары шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин жүксәдилмәсинә истигамәтләндирмәк мәгсәдинә илә «Мәним доғма дилим» адлы шифаһи журнал да бурашылыр. Журналын бир ил мүддәтинә редаксия һејәти сечилир. Редаксия һејәти илә јанашы, журналын марағлы вә чәлбәдичи олмасында диқәр шакирдләр дә фәаллыг көстәрирләр.

Журнал мүхтәлиф бөлмәләрдән ибарәтдир. Мәсәлә, «Дүзкүн данышмагы өјрән», «Сөзүн гүдрәти», «Нитгинизин көзәллијинә фикир верин», «Сөзүн етимолокијасы», «Суаллар а чаваб», «Бизә чаваб верирләр» вә с.

«Мәним доғма дилим» журналынның һејли фәал мүхбирләр вардыр. Мүхбирләр IV синифдән X синифә гәдәр бөјүк синифләри тәмсил едирләр. Онлар данышыгдакы диалект сөзләри, дүзкүн тәләффүз едилмәјән ифадәләри, долашыг чүмләрләри өјрәниб гејд едир вә һәмин материаллар әсасында журналын јени нөмрәсини һазырлајырлар.

Нүмунә үчүн журналын 1973-чү ил март нөмрәси илә таныш олаг.

Сәһнәдә ири кағыз үзәриндә гырмызы рәнклә «Мәним доғма дилим, № 3» сөзләри јазылмышдыр. Бу, журналын адыны вә нөмрәсини билдирир. Журналын редактору—X синиф шакирди Маһир кечән нөмрә һаггындакы рәјләр барәдә, һабелә јени нөмрәдәки бөлмәләр һаггында шакирдләрә үмуми мәлүмат верәрәк дејир:

— Мәктәбли достлар, журналымызын кечән нөмрәсинә даир редаксиямыза һејли мәктүб көндәрилмишдир. Мәктүбларын һамысында нөмрәнин марағлы олдуғу көстәрилир вә бәзиләриндә ишимизә көмәк едәчәк јахшы тәклифләр ирәли сүрүлүр. һәмин тәклифләр кәләчәкдә нәзәрә алыначагдыр.

— Ушаглаар, бу күнкү нөмрәмиздә сизи 4 бөлмә илә таныш едәчәјик. 1. Әдәби дил вә диалект. 2. Нитгинизин көзәллијинә фикир верин. 3. Азәрбајчан дилиндә алынма сөзләр. 4. Бизә чаваб верирләр.

Биринчи бөлмәни IX синиф шакирди Ајбәниз Кәримова, икинчи бөлмәни VII синиф шакирди Јусиф Әләскәров, үчүнчү бөлмәни X синиф шакирди Ариф Сәлимов, дөрдүнчү бөлмәни исә VI синиф шакирди Офелја Мәммәдова апарыр. Журналын үчүнчү нөмрәси мәктәбимизин дил-әдәбијјат мүәллими Ә. Јасинзәдәнин рәһбәрлији илә һазырлаымышдыр.

Бундан сонра шакирдләр нөвбә илә сәһнәјә галхыр, бөлмәләри динләјичиләрә тәгдим едирләр.

Нәһәјәт, јенидән редактор чыхыш едир. О, журналын һазырлаынамасында јахындан иштирак едән шакирдләрин адыны дејир, даһа чох фәаллыг көстәрәнләри тәрифләјир вә габагчадан һазырланан дидактик ојунларын кечирилмәсинә башлајыр.

Мәктәблиләрин нитг мәдәнијјәтинин жүксәдилмәсиндә синифдәнкәнар охунун да бөјүк ролу вардыр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, орта мәктәб шакирдләринин әксәријјәти бу вә ја диқәр мәтһи үзүндән охујаркән ифадәли гираәтин тәләбләрини көзләјә билмир, мәтһи механики, јекнәсәг әһәнклә охујур вә беләликлә дә мәзмунунун динләјичијә-дәгиг-чатдырылмасына наил ола билмирләр. Бу һал бүтүн дәрсләрдә өзүнү көстәрир. Истәр ашағы синифләрдә, истәрсә јухары синиф шакирдләри бу јекнәсәгликдән һеч чүр узағлаша билмирләр.

Азәрбајчан дили интонасия чәһәтдән зәнкһи дилләрдән биридир. Онун бир чох интонасия рәнки, чаларлыгы, нөвү вардыр. Данышан шәхс нитг заманы мәгсәдинә ујғун олараг интонасияның нөвләриндән истифадә едир. Интонасия һәм данышыг, һәм дә оху просеси илә билаваситә алағәдар олан ән характерик тәләффүз һадисәсидир. Бәзи мүәллимләр бу мәсәләјә лазымы гәдәр фикир вермирләр. Нәтичәдә шакирдләр ифадәли оху заманы мәнтиги вурғудан, фәсиләдән, темпдән, тембрдән вә с. истифадә етмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Нитг мәдәнијјәтинин инкишафында синифдәнкәнар тәдбирләр заманы техника васитәләрдән истифадәнин дә мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Мүасир дәрси техника васитәләрсиз кечмәк мүмкүн олмадығы кимн, синифдәнкәнар тәдбирләрдә дә бу васитәләрдән истифадә етмәмәк олмаз.

Шакирдләрин әдәби тәләффүз вә ифадәли оху вәрдишләринин инкишафы сәһәсиндә радио вә телевизијанын әлвәишли имканлары вардыр. Радио вә телевизијада, һәр шеј-

дэн эввал, эдэби дил, орфоееник тэлэффүз сәсләнир. Һазыр да республикамызын эи учгар кәндләриндә белә радио телевизореуз евләрә чох аз тәсадүф олуиур. Дикәр тәрәф зорла тә'мин едилмишдир. Габагчыл мәктәбләрдә бу имкандардан истәр дәрсә просесиндә, истәрсә дә дәрсәдән имкандарда истифадә олуиур.

Радио вә телевизор орфоееник тә'лими просесинин итеневлижини артырмагла, тэлэффүз нормаларынын шакирдләр тәрәфиндән шүүрлу мәһимсәнилмәси ишини тә'мин едир. Техники васитәләрини орфоееник вәрдишләрини иикишафатына хидмәт етмәк бахымындан эи үстүн чәһәти одур ки, шакирдләр бурада өз мүшәһидәләрини, эдәби дилин дежилиш хусусијәтләрини ешитмә васитәсилә мүәјјәнләшдирирләр. Техники тә'лим васитәләри шакирдә өз нитгини нүмунәви нитгилә мүгајисә едиб јохламаг вә тэлэффүздәки гүсурлары ешитмә васитәсилә мүәјјәнләшдирмәк имканы верир ки, бу да шакирдләрин дүзкүн тэлэффүз вәрдишләринә јијәләнмәләриндә мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир.

Габагчыл мүәллимләр шакирдләри радио вә телевизор верилишләрини дилләмәјә алышдырмаг мәгсәди илә бир нәчә верилиши магнитофон лентинә јазыр, ону дәнә-дәнә охутдурурлар. Бу заман шакирдләр сөз вә чүмләләрин дежилишини дилләмәклә јанашы, онларын јазылыш гајдаларыны да өјрәнир, бунуила да орфоеениканын орфографијадан, интонасијанын дургу ишарәләриндән фәргли чәһәтләрини шүүрлу сурәтдә дәрк едирләр.

Мүшәһидәләр кәстәрир ки, техники васитәләрдән истифадә шакирдләрини нитг мәдәнијјәтинә, дүзкүн орфоееникә вәрдишләринә јијәләнмәсинә көмәк етмәклә мәһдудлашмыр. Бу әһәмијјәтли васитә мәктәблиләрини сөз еһтијатынын чохалмасында, дүнјакөрүшләринин кенишләнмәсиндә дә бөјүк рол ојнајыр. Шакирдләр бу вә ја дикәр верилиш заманы ешитдикләри јени сөзләри гејд едир, онун мә'насыны өјрәнир, һәм сөзү дикәр чүмлә ичәрисиндә ишләдир вә нәһәјәт, јени сөзүн һесабына актив лүгәт еһтијатыны зәнкинләшдирирләр.

Техники васитәләрдән истифадә едәркән мәктәбин өз шакирдләрини дә унутмаг олмаз. Көзәл нитгә малик олан шакирдләрин мәктәб радио говшагында чыхышы, јахуд магнитофон лентинә јазылмыш гираәтинин, сәһбәтинин коллектив дилләнилмәси дә јахшы нәтичә верир. Бу, һәм дә бөјүк тәр-

бијәни әһәмијјәтә маликдир. Чүнки, шакирдин вәләһедичи нитги јолданларына да мүсбәт тә'сир едир, өз нитгләрини зәнкинләшдирмәјә һәвәсләндирир. Ишин бу чәһәтини нәзәрә алан 244 нөмрәли мәктәбин мүәллими Нура Әлијева шакирдләрини истәр радио говшагы илә чыхышына, истәрсә онларын сәсинин лентә јазылмасына чидди фикир верир. Тәкчә 1972—1973-чү дәрсә илиндә 94 шакирд мәктәб радио говшагында чыхыш етмиш, 55 ушагын бәдни гираәти, данышыгы лентә јазылмышдыр.

Орфоееник вә орфографик режим дә синифдәнкәнар тәдбирләр ичәрисиндә әһәмијјәтли јер тутур. Киров рајонундаки 99 нөмрәли мәктәбдә белә бир режим јарадылмышдыр. Мәктәбдә республикамызын мүхтәлиф рајонларында олан ушагылар тәһсил алырлар. Шакирдләрини әксәријјәтинин нитгилә дә мүхтәлиф шивә вә диалектә мәхсус олан тэлэффүз нөгәндәләри (нөш, бәкәм, һәри, әв, һаврыз, кәләжәм вә с.) вардыр. Шакирдләрини шифаһи нитгиндәки бу тэлэффүз гүсурлары онларын јазыларында да өзүнү кәстәрир. Шакирдләрини синиф јазыларынын јохланмасы кәстәрмишдир ки, сәһвләрини тәхминән 20 фәизи сөзләрини гүсурлу тэлэффүзүндән ирәли кәлир.

Мәктәбдә орфоееник вә орфографик режим дә мәһз һәмий гүсуру арадан галдырмаг, шакирдләрини дүзкүн тэлэффүз вәрдишләринә јијәләнмәләринә һаил олмаг мәгсәди илә јарадылмышдыр.

Шакирдләрини нитг мәдәнијјәтинин јүксәдилмәсиндә мүһүм рол ојнајан синифдәнкәнар тәдбирләрдән бири дә бәдни әсәрләрини нитг бахымындан мүзакирәсидир.

Бүтүн гүдрәтли сәнәткарлар сөзә һәмийшә бөјүк тәләбәрләгә јанашмышлар. Низами сөзүн су кими ләтәфәтиндән данышмыш, Фүзули сөз һаггында ајрыча гәзәл јазмыш, Л. Толстој «Һәрб вә сүлһ», «Анна Каренина» әсәрләринин ајры-ајры фәсилләрини 7—12 вариантда ишләмиш, М. Горки бәдни јарадычылыгы «сөз әзабы» адландырмышдыр. А. Виноградов совет јазычыларынын II гурултајында бу мәсәләдән бәһс едәркән демишдир ки, јазычынын өз әсәрләринин дили үзәриндә иши онун шәхси иһи дејил, үмумхалг ишидир.

Орта вә сәккизиллик мәктәбләрдә бәдни әсәрләрини мүзакирәсинә кениш јер верилир. Шакирдләр истәр дәрнәк мәшгүләләриндә, истәрсә күндүз вә ахшам топланышларында, көрүшләрдә мүәјјән әсәр һаггында фикир сөјләјир, шәхси мүлаһизәсини, мүнасибәтини билдирир. Тәчрүбә кәстәрир ки,

бәдин эсәрләрин тәһлили, музакирәси заманы эсас фикри онун идеја-мәзмунуна, ајры-ајры сурәтләрин сәчијјәсинә вә рилир, эсәрин дили исә тамамилә унудулур. Һалбуки эсәрин дили үзәриндә апарылан иш шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин јүксәлмәсинә көмәк едән ән фајдалы васитәләрдәндир.

Азәрбајчан дили үзрә синифдәнкәнар тәдбирләрдән бири дә мәктәб вә синиф дивар гәзетләринин бурахылмасыдыр. Һазырда елә бир мәктәб тәсәввүр етмәк чәтиндир ки, орада дивар гәзети бурахылмасын. Лакин бу да бир һәгигәтдир ки, мәктәбләримизин бөјүк әксәријјәтиндә бурахылан дивар гәзетләри тәсадүфдән-тәсадүфә, мүәјјән јубилеј вә бајрамларла әлағәдар һазырланыр. Чох заман исә ја республика гәзетләриндән көчүрүлән, ја да синиф рәһбәринин диктәси илә јазылан ики ириһәчмли мәгаләдән ибарәт олур. Тәбиидир ки, бу чүр гәзетләрин шакирдләрин нә үмуми инкишафында, нә дә нитг мәдәнијјәтләринин јүксәлдилмәсиндә ролу, әһәмијјәти ола билмәз. Гәзет о заман охунаглы, чәлбедичи вә фајдалы олар ки, о, қоллективин сәји, әмәји нәтичәсиндә һазырлансын. Һәр бир чүмлә, һәтта сөз үзәриндә диггәтлә ишләнсин, мүхтәлиф башлығлар, рубрикалар верилсин, музакирәләр ачылсын, мүсабигәләр кечирилсин вә с.

Азәрбајчан дили олимпиадасы да шакирдләрин дүзкүн вә савадлы нитгә јијәләнмәсиндә мүһүм ролу олан әһәмијјәтли васитәләрдәндир.

Азәрбајчан дилини мүкәммәл өјрәнмәк вә көзәл нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәк мејли истәр тәлим просесиндә, истәр сә фәнн үзрә синифдәнкәнар һәјата кечирилән тәдбирләр заманы тәрбијә олунур. Бурада бир сыра тәдбирләрин јекуну кими кечирилән јарышлар да мүәјјән рол ојнајыр. Нитг мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәсинә хидмәт едән бу чүр күтләви јарышларын кечирилмәсиндә олимпиаданын хүсуси ролу вардыр. Азәрбајчан дили үзрә олимпиада республикамызда илк дәфә 1973-чү илдә Бакынын Киров рајонунда кечирилмиш вә мүсбәт нәтичә вермишдир.

Азәрбајчан дили үзрә синифдәнкәнар ишләрин тәшкили вә апарылмасында мүәллимләр нитг мәдәнијјәти илә әлағәдар гаршыда дуран вәзифәләрин мүвәфғәгәјјәтли һәлликәнаил олмалы вә јухарыда көстәрилән тәдбирләрдән јери кәддикчә истифадә етмәлидирләр.

ФОНЕТИК ТӘҲЛИЛИН НИТГ ИНКИШАФЫНА ТӘСИРИ

Баһадыр НӘЧӘФОВ

Лачын рајонундакы Пирчәһан кәнд орта мәктәбинин мүәллими.

Јени програмда көстәрилир: «Фонетиканын тәдриси илә әлағәдар оларағ, шакирдләрдә Азәрбајчан дили сәс системинин хүсусијјәтләри һағгында ајдын тәсәввүр јарадылмалы, әдәби тәләффүз гајдаларынын мәнимсәнилмәсинә хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Бу бәһс шакирдләрә сәслә һәрфин фәрғигәт јетирилмәлидир. Бу бәһс вермәлидир». Бу бахымдан нитг мүкәммәл өјрәтмәк үчүн әсас вермәлидир. Бу бахымдан грамматик тәһлиләр ичәрисиндә фонетик тәһлилин да бөјүк әһәмијјәти вардыр. Фонетик тәһлилин гаршысында гојулан әсас мәгсәд дә сөзләрин дүзкүн тәләффүзү илә онун дүзкүн әһәмијјәти арасындакы инчә хүсусијјәтләри шакирдләрә баһа салмағдан ибарәтдир.

Шифаһи нитгин әдәби тәләффүз вә ифадәли оху, лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси, чүмлә гурмағ вә рабитәли нитг вәрдишләринин инкишафы саһәләриндән; јазылы нитгин исә әлифба, орфографија, дурғу ишарәләри вә терминолокија бөлмәләриндән ибарәт олдуғуну нәзәрә алсағ, фонетик тәһлилин тутдуғу мөвгеји, тәләффүзлә јазы арасындакы сых әлағәни бир даһа сүбүт етмәјә еһтијач галмаз.

Фонетик тәһлилин гаршысында ашағыдакы мәгсәд гојулур:

- 1) Сөздәки һәрфләр һансылардыр вә онлар нә гәдәрдир?
- 2) Сөздәки сәсләр һансылардыр вә онларын мигдары нечәдир?
- 3) Сөздәки һәрфләр сәсләrlә ујғундурму? Сөзүн јазылышы илә дејилиши арасындакы ујғунсузлуға сәбәб олан сәс вә һәрфләр һансыдыр?

- 4) Сөздә сәсләрләр һәрфләрин сајы ејнидирми?
 5) Һәрфләрин сајы сәсләрдән чохдурса, јахуд ондан дырса, һансы фонем охунмур вә ја дејилмир?
 6) Сөз бүтөвлүкдә һансы етимоложи мәнаја маликдә масыны фәргләнديرән һансы сәсләрдир? Бу сәсләр һансы орфоэпик гәјданы өзүндә әкс етдирир?

Методик әдәбијат фонетик тәһлилин апарылмасында ашагыдакы таләбләрин өдәнилмәсини вачиб сајараг көстәрир:

«Фонетик тәһлили апардыгда —мүәллим шакирдләрин гаршысында бу мәсәләләри гојур:

а) сөзләрдә сәсләрин мигдарыны мүәјјән етмәк; мәсәлән, **сбјуг, ајаг, јелкән, е'лан, мә'лум** вә с. сөзләрдә олдуру кими;

б) сөздә һәрфләрн дејил, ону ифадә едән сәсләри таләффуз етмәк;

в) ајры-ајры сөзләрдә чинкилтили вә кар самитләрн галын вә инчә, додагланан вә додагланмајан саитләрн көстәрән һәрфләрн тапмаг;

г) ајры-ајры сөзләрдә вурғулу һечалары тапмаг»*.

Фонетик тәһлилин, дәрс илинин әввәлләриндә (IV синиф үзрә) шифаһи формасына үстүнлүк верилир. Бу, IV синифин јени програмына ујғундур. Чүнки шифаһи чалышмаларда шакирдләрн дил һаггында тәсәввүрләри, бачарыг вә вәрдишләри сәрбәст формалашыр. Бу чүр сәрбәст тәсәввүр вә биликләр исә јазылы чалышмаларда мүвәффәгијјәтин сүрәтини даһа да артырыр. Тәсадүфи дејилдир ки, јохлама јазыларда верилән сөзләрн мигдары да бу мәгсәдлә артырылмышдыр. Бу вәзијјәт ејнилә шифаһи нитг саһәсиндәки чалышмаларда да өзүнү көстәрир. Мәсәлән, јени програмын таләбинә әсасән III синиф шакирдләри дәрс илинин әввәлиндә дәгигәдә 50—60, дәрс илинин сонунда 80—90 сөзү ифадәли охумагы бачармалыдыр. Сүрәтли таләффүз вәрдиши јазылы тәһринләрн сәмәрәлијјини, еффеktivлијјини вә тәһлијјини тәмин едир.

Фонетик тәһлил һәм ајры-ајры сөзләр, һәм дә чүмләләр үзәриндә апарылыр. Чүмләләр үзәриндә апарылан фонетик тәһлил просесиндә чүмләнн интонасијаја көрә нөвү, мәнтиги

* А. Абдуллајев. «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәһрисинин методикасы», «Маариф» нәшријјаты, 1968, сәһ. 63.

фасила, сәс тонунун мағамы, гираатин сүрәт вә тону һаггын-да шакирдләрә вәрдиш вә бачарыглар ашылаыр. Бу чүр шифаһи вәрдишләр шакирдләрн ифадәли оху бачарыгыны артырмага көмәк едир. Ифадәли охунун дүзкүн јазы вәрдишләринә һәм мәнфи, һәм дә мүсбәт тәсири вардыр.

Тутаг ки, шакирд **зәиф** сөзүнү **зәиф** шәклиндә дә охујур. Әкәр о. сөзләрн таләффүз вә јазы гәјдаларына аид ләзими вәрдишә јијәләнмәјибсә, һәмнн сөзү дүзкүн дә јазыр. Она елә кәләр ки, дүзкүн јазы орфоэпик таләффүзә әсаслаыр. Кујә сөзләрн һамасы нечә јазылырса, елә дә таләффүз олунар. Бу бахымдан бәзи сөзләрн дүзкүн таләффүзү шакирдләрн дүзкүн јазы вәрдишләринә мәнфи тәсир көстәрир.

Дүзкүн таләффүз о вахт орфографик вәрдишләрә мүсбәт тәсир едир ки, сөзүн јазылы шәкли илә таләффүзү ара-сында фәрг олмасын. Әкәр сөзүн сәс тәркиби һәмнн сөзүн һәрф тәркибинә ујғундурса, орфоэпик вәрдишләрә орфографик вәрдишләрн арасындакы ујғунлуг дүз мүтәнасибдир. Даһа доғрусу, бурада шифаһи нитгә аид дүзкүн таләффүз вәрдишләри артдыгча бу инкишаф дүзкүн јазы вәрдишинә мүсбәт тәсир көстәрир; дүзкүн јазы вәрдиши дә дүзкүн гәләффүз вәрдишинә ејни тәсир багышлајыр. Демәли, јазылы-лаффүз вәрдишинә әсасланан сөзләрдә шифаһи нитг јазылы нитгә мүсбәт тәсир етдији кими, јазылы нитг дә шифаһи нитгә мүсбәт тәсир көстәрир. Она көрә дә фонетик тәһлилин һәм шифаһи, һәм дә јазылы вариантында һөкмән, сөзү тәшкил едән һәрфләрн сәсләрлә ујғунлуғу изаһ олуна-лыдыр. Шакирд билмәлидир ки, фонетик чәһәтдән тәһлил етдији сөздә нечә һәрф вә нечә дә сәс вардыр. Лакин инкар етмәк олмаз ки, шакирдләр фонемләрә бу чүр анализ вер-мәкдә бәзән чәтинлик чәкирләр. Бу чәтинлијјин башлыча сәбәби онларын сәс вә һәрф һаггында әсаслы мә'лумата малик олмамаларыдыр. Бәзән дә бу ики мәфһумун бири-бири илә гарышдырылмасыдыр. Тәһлил просесиндә шакирдләрә изаһ едилмәлидир ки, дилимиздәки сәсләрн мә'на рәнкарәнклији чох мүхтәлиф вә мүрәккәбдир. Әлифба исә бу рәнкарәнклији ејни илә әкс етдирмәк игтидарындан узагдыр. Она көрә дә дилчи алимләр етираф етмишләр ки, јазы таләффүзү ејни илә әкс етдирән күзүк ола билмәз.

Фонетик тәһлилин кедишиндә шакирдләр конкрет факт-лар әсасында орфографик гәјдалары шүүрлу сурәтдә мәним-сәјир вә беләликлә савадлы јазы вәрдишинә наил олурлар. Тәһлил просесиндә онлара дилимизин сәс тәркиби вә онла-

рын нөвлəri, неча, вургу, аһəнк гануну, сəслə һəрфин фəрғи вə с. грамматик мə'лумат өјрəдилир. Бу да башга грамматик тəһлиллэр кими үмуми вə конкрет мөвзулардан сонра тəһлил бир едилэн методик бир үсулдур. Бу үсул һәм елми билмилəрин формалашмасында, һәм дə дүзкүн данышыг вə вəрдншлəринин элдə едилмэсиндə мүһүм рол ойнайыр.

У синифдə ихтисарла жазылан мүрəккəб исимлэр вə сөзлəрин орфографиясы тəдрис едилиб гуртардыгдан сонра һәм мий мөвзуја анд фонетик тəһлил апарылмышдыр. Тəһлил элми мавы шакирдлэрə белə бир суалла мүрачиэт олунмушдыр.

Нə үчүн ихтисарла жазылан бə'зи мүрəккəб исимлэр баш һəрфи сəс тərкиби, бə'зилəri исə һəрф тərкиби илə олунур? (мəсəlэн, БМТ—бе-ем-те дедижимиз һалда, б-м-т демилрик).

Шакирдлэр һəмин суала һеч бир чаваб верə билмэмиллэр. Онлара изаһ едилмишдир ки, мүрəккəб исимлəрдən баш һəрфинин ихтисары һеча јарада билэнлəri, эсасэн, сəслəri ады илə тэлəффүз олунур, һансы ихтисар сəслəрдə саит сəс јохдур, шүбһəсиз ки, онлар һеча јарада билмəјəчəкдир.

Мəсəlэн, **АБШ** сөзүндə олдуғу кими.

Бу бирлəшмə сəсин ады илə дејилир (**АБШ**), һəрфин ады илə дејилсə иди, а-бе-ше шəклиндə тэлəффүз олунарды. **АДУ**—бирлəшмəsi ики һечадан ибарəтдир (а-ду), тərкибиндə ики саит сəс олдуғундан верилмиш сəслəрин (а, д, у) ады илə ифадə олунур. Лакин **БМТ** һəрф бирлəшмэлəриндə саит сəс олмадығындан һеча да јарада билмир; одур ки, һəмин мүрəккəб исим, бе-ем-те кими, һəрфин ады илə тэлəффүз олунур.

Фонетик тəһлилин кедишиндə чəтинлик чəкэн шакирдлэрə əввəлчə ашагыдакы кими шифаһи чалышмалар верирəm **еһтирам—е'тибар, көјəртə—көјəрти, нүјбэр—новбаһар** сөзлəрини сəс вə һəрф тərкибинə көрə изаһ едил.

- М.**—Еһтирам сөзү нə мə'на билдирир?
- Ш.**—Еһтирам сөзү һөрмэт мə'насыны билдирир.
- М.**—Еһтирам сөзү нə чүр жазылыр?
- Ш.**—Еһтирам сөзү е, һ, т, и, р, а, м шəклиндə жазылыр.
- М.**—Бу сөздəки биринчи самит сəсин ады нəдир?
- Ш.**—Бу сөздəки биринчи самит сəсин ады—һ-дыр.
- М.**—Һəмин һəрфин ады нечəдир?
- Ш.**—Һəмин һəрфин ады һа-дир.
- М.**—Икинчи самит сəсин ады нечəдир?

Ш.—Икинчи самит сəсин ады т-дир.

М.—Һəмин һəрфин ады нечəдир?

Ш.—Һəмин һəрфин ады **те**-дир вə с.

Бу гайда илə верилмиш бүтүн сөзлəрдəки ишарəлəri көстəрəрəк шакирдлəрдən «сəсин ады», «һəрфин ады» сорунулур. Шакирдлəрдə белə бир тəсəввүр јараныр ки, самит һəрфлэр гоша сəдə (бе, ве, ге вə с.) илə дејилир. Сəслэр исə тək сəдəдан ибарəтдир (б, в, г вə с.).

Мөн шакирдлəri чалышдырмаг мəгəдилə шифаһи фонетик тəһлилə анд һазырланмыш ифакаты жазы тахтасындан асырам:

Шифаһи фонетик тəһлил үчүн шəртлэр:

1. Сөзүн дүзкүн тэлəффүзү нечəдир?
2. Сөздəки саит сəслэр:
  - а) галын,
  - б) инчə,
  - в) додагланан,
  - г) додагланмајан.
3. Самит сəслэр:
  - а) кар,
  - б) чинқилтили,

Шифаһи фонетик тəһлил просесиндə бə'зи шакирдлэр мүрəккəб сөзлəri (мəсəlэн, **дилучу** сөзүнү (**ди-лу-чу** шəклиндə, **эвзедилмэз** сөзүнү **э-вə-зе-дил-мэз** шəклиндə, **Кулаға** сөзүнү **Ку-ла-ға** шəклиндə вə с.) һечалара ајырыр вə сəтирдən-сəтрə сəһв кечиридилэр. Ајдын иди ки, онлар һечалара ајырмада дилимизин орфографиясында олан ашагыдакы гайданы билмирдилэр:

«Мүрəккəб сөзлəрин тərкибиндəки биринчи сөзүн сон самитини икинчи сөзүн бирчə саитдэн ибарəт олан илк һечасына гошуб јени сəтрə кечирмək олмаз. Елəчə дə икинчи сөзүн бирчə саитдэн ибарəт олан илк һечасыны биринчи сөзүн сон самитинə гошуб, сəтрин сонунда гојмаг олмаз».

Һəмин гайда ашагыда көстəрилэн ифадə тəрзиндə шакирдлэрə өјрəдилдикдэн сонра, онлар белə мүрəккəб сөзлəri асанлыгла һечалара ајырыб сəтирдən-сəтрə дүзкүн кечирə билдилэр.

Шифаһи фонетик тəһлил заманы һеча һаггында да шакирдлэрə мə'лумат веририк. Һəмин гайданын алтынды **итти**

* Азэрбајчан дилинин орфография лүгəти, 1960, сəһ. 616.

фаг сөзүнүн (һәм шифаһи, һәм дә жазылы шәкилдә) фонетик тәһлил нүмунәси көстәрилмишдир:

Шифаһи фонетик тәһлилә аид нүмунә:

Иттифаг сөзү ит(д)ифат шәклиндә тәләффүз олунар.

Саит сәсләр: **и** саити инчә, додагланмајан саитдир, һәрфи илә ифадә олунамушдур.

Самит сәсләр: **т** кар саитдир, **те** һәрфи илә ифадә олунамушдур, **д** инчә самитдир, **де** һәрфи илә ифадә олунамушдур.

Бу сөздә сәсләрлә һәрфләрин мигдары ејнидир: 7 сәс, 7 дә һәрф вардыр. Сөз үч һечадан ибарәтдир: ит-ти-фаг, вурғу сон һечанын үзәринә дүшүр.

Жазылы фонетик тәһлилә аид нүмунә

Иттифаг—итдифаг.

(и) инчә, додагланмајан

(а) ғалын, додагланмајан.

(т)—к.

(д)—ч.

ит-ти-фаг.

Бунунла әлагәдар олараг ашағыдакы шәрти ишарәләрини шакирдләр тәрәфиндән габагчадан өјрәнилмәси фонетик тәһлил үчүн вачибдир.

1) Бөјүк мө'тәризә ([ ]) сәс вә ја сөзүн анчаг тәләффүз шәклини көстәрир.

2) Саит сәсин үстүндәки тире (—) һәмин сәсин узун тәләффүзүнү көстәрир.

4) Үч нөггә (...) —һәрфин вә ја шәкилчинин бурахылдығыны билдирир.

5) Синтактик әлагәли сөзләрдән сонра гојулмуш тире сөз вә бирләшмәнин бурахылдығыны билдирир.

6) К һәрфинин үзәриндәки вурғу (,) —һәмин сәсин кар тәләффүзүнү (колхоз сөзүндә олдуғу кими) билдирир.

Фонетика бәһсини кечән заман шакирдләрә илк дөфә олараг IV синифдә орфоэпија һаггында мә'лумат вериллир. Онлар өјрәнилрәр ки, орфографија дүзкүн жазы ғајдаларыны өјрәтдији кими, орфоэпија да дүзкүн тәләффүз ғајдаларыны өјрәдир (орфо—дүзкүн, епија—тәләффүз мә'насыны верир).

ШАКИРДЛӘРИН НИТГИНДӘ ТӘЛӘФФҮЗ ГҮСУРЛАРЫ ВӘ ОНЛАРА ҒАРШЫ МУБАРИЗӘ ЈОЛЛАРЫ

Ғасәнаға МИРЗӘЈЕВ,

Ленин рајону 137 нөмрәли мәктәб-бин мӯәллими.

Әдәби дилин нормаларыны шакирдләрә лазыми сәвијјәдә өјрәтмәк үчүн онларын нитгиндә нәзәрә чарпан диалектизмләри арадан ғалдырмағ лазымдыр. Јерли диалект вә шивә шәраитиндә әдәби дилин нормалары бу вә ја диқәр дәрәчәдә позулур. Белә ки, ејни бир анлајыш ајры-ајры диалект вә шивәләрдә мұхтәлиф шәкилдә вә ја мұхтәлиф сөзләрлә ифадә олунар. Бу да дүзкүн жазмағ вә дүзкүн данышмағ вәрдишләринин әлдә едилмәсинә мәнфи тә'сир көстәрир. Буна көрә дә мӯәллим чалышмалыдыр ки, бүтүн дәрә просесиндә шакирдләр сөз вә чүмләләри әдәби тәләффүз нормаларына ујғун ифадә етсинләр. «Мӯәллим Азәрбајчан әдәби дилинә јахшы јијәләнмәли, нитгдә олан сәһвләр вә әдәби нормаларын позулма-сы һаллары илә ардычыл сурәтдә мұбаризә апармалыдыр. О, шакирдләрдә дилә вә нитгин дүзкүнлүјүнә хусуси диғгәт вә мәнәббәт јаратмышдыр» (А. С. Абдуллајев, «Мӯәллимин нитг мэдәнијјәти һаггында», «Маариф» нәшријјаты, 1965, сәһ. 52).

Апарылан мұшаһидә вә тәчрүбәләр көстәрир ки, шивә хусусијјәтләри гүввәтли олан јерләрдә шакирдләрә әдәби дилдә дүзкүн данышыб-жазмағы өјрәтмәк чәтин олур. Она көрә дә мӯәллим шакирдләрин нитгиндәки бу вә ја диқәр шивәнин хусусијјәтләрини ајры-ајрылығда өјрәнмәли вә онун ислаһ едилмәси үчүн конкрет јоллар көстәрмәлидир.

Бу мәсәләдә Ләнқәран шивәләри өз сәсифик чәһәтләринә көрә нәзәри чәлб едир.

хүсуси фикир верир вэ адэби дилин талэффүз нормаларын риајат едир. О, ејни заманда шакирдларин да нитгинэ талэф карлыгла јанашыр. Шакирдларин нитгиндэки шивэ хүсуси јатларини арадан галдырмаг үчүн бир сыра фајдаалы үсүл лардан истифада едир. Мәсәлән, дәрә дедији IV—IX сини шакирдларинэ чохлау бадни эсәр охутдуруп, онлара вахташы ры ше'рләр эзбәрләтдирир вэ хүсусилә учадан охумагы мәс ләһәт көрүр.

Беләликлә, мүәллим шакирдларини талэффүзүнә чидди нәзарәт едир вэ бурахдыглаы сәһвләри шакирдларини өзлә ринә шуурлау сурәтдә дузалтдирирмәјә чалышыр.

Ләнкәран рајону Осакүчә кәнд орта мәктәбинин дил адәбијјат мүәллими Илјас һәбнбәвун да бу сәһәдә јахшы иш тәчрүбәси вардыр. О, ишәәдији Осакүчә кәндинин шивэ хүсуси јәтләрини вэ дәрә дедији шакирдларини нитгиндә ишләдән шивэ үнсүрләрини бүтүн дәрә или боју хүсуси бир дәф тәрәдә гејд едир. Илјас мүәллим мүәјјән етмишдир ки, шакирдларинин јазыда јәл вердикләри сәһвләрини бәјүк бир ги ми јерли шивә илә алағадар олан сәһвләрдир. Мәсәлән: ләм нә, гәсәбә, тифан, дүки, әзим, түм, түрш, зүамат, үмүд, хә рек, үзик, бырахмаг, мыхтәсәр, мырәккәб, мырачат, тахта гәрә, гәлгә вә с.

Белә сәһвләр Осакүчә шивәсинин өзүнәмәхсус фонети хүсусијјәтләри илә бағлы олан шивә сәһвләрдир.

Мүәллим шакирдларә һәмин сөзләри «Мәктәбинин ор фографија лүгәтиндә тапдырарат, јазы тахтасына көчүрдү онлары бир нечә дәфә талэффүз етдирир. Сонра, о, јазы тахтасыны ики бәрәбәр һиссајә бәләрәк, бир тәрәфдә һәмин сөз ләри шакирдларини талэффүз етдикләри кими, икинчи тәрәф дә иса адәби дилдә ишләндији тәрәдә јазыр. Мүәллим һәмин сөзләри шакирдларә мугајисә етдирир вэ онлара өз сәһвлә рини шуурлау сурәтдә баһа салыр.

Илјас мүәллимин тәчрүбәси көстәрир ки, шакирдларини шифаһи нитгинә бу чүр диггәтлә јанашмаг јахшы нәтичә вер ир.

Шакирдларини нитг мәдәнијјатини икиншаф етдирирмә синдә Веракул кәнд орта мәктәбинин IV—VIII синифларини дә дәрә дәјән кәнд мүәллимә Раисә Агајевә да чох иш кө рүр.

Раисә мүәллимин дәрәләриндә апардыгымыз мүнәһидә ләр заманә ајдан олду ки, онун шакирдларини ән чәх ашағи илә шивә сәһвләринә јәл верирләр.

а) Сантлә башланан бир сыра сөзләрини әввәлинә «п» сә си алаво едирләр (һачар, һасанат, һалбәт, һинди вә с.).

б) Бә'зи сөзләрдә «г» әвәзинә «ғ» ишләдириләр. (гејмәт, гәрәз, гәсәбә, гәјтан вә с.).

в) Бә'зи сөзләрдә «у» әвәзинә «ү» талэффүз олунур: (пүл, дүл, сү, түт, түрш, јү, шүм, түтмәк, үзаг, үзун, гүш вә с.).

Талыш дилиндә олдуғу кими, Ләнкәран шивәләриндә дә сөзүн ортасында сәс дүшүмү һадисәси кениш јайылмышдыр.

Бу, хүсусилә сөзүн тәркибиндә гоша самитләр олдуғу заман шакирдларини нитгиндә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, Мәм мәд, гәтијјән, ләззәт, әдәбијјат вэ бу гәбилдән олан сөзлә ри шакирдләр: Мәмәд, гәтијјән, ләззәт, әдәбијјат кими талэф фүз едирләр.

Мүәллимә шакирдларини нитгиндә белә фонетик хүсусиј јәтләрә бағлы олан шивә сәһвләрини группашдырдыдан сонра, бу чүр сәһвләрә гаршы чидди мүбаризә апармаг јәл лары үзәриндә фикирләшир.

О, адәби гираат дәрнәјиндә шакирдларини тез-тез шифаһи чыхышларыны (нағылетмә, әзбәр сәјләмә) тәшкил едир. Бу чыхышлар заманә бурахылан шивә сәһвләрини башга шакирдларә тапмагы тапшырыр. Чыхышлардан сонра дәрнәк иштиракчылары өз јәлдашларынын талэффүз сәһвләрини көстәрир вэ мүзакирә едирләр.

Раисә мүәллимә шакирдларә дәрси нағыл етдирәрәк ларын адәби дилдә данышмаларына, сөзләри дүзкүн тә талэффүз етмәләринә хүсуси фикир верир. О, шакирдин сәһв талэффүз етдикләри сөзләри дүзкүн шәкилдә онлара бир не чә дәфә тәкрарладыр, мүәјјән чүмләләр ичәринсиндә ишләгди рир, һәмин сөзләри лүгәт дәфтәрләринә јаздырыр вә с.

Беләликлә, мүәллимә шакирдларини нитгиндәки шивә хүсусијјәтләрини арадан галдырмагы сә'ј едир.

Шакирдларә адәби дили мүкәммәл өјрәтмәк сәһәсиндә иннад вә сәбирлә чалышан, онларын нитгиндәки шивә хүсусиј јәтләринә гаршы мүнтәзәм мүбаризә апаран белә мүәллим ларинин иш тәчрүбәләри чох марағлы вә зәнцидир.

АЗЭРБАЙҶАН ДИЛИ ВЭ ЭДЭБИЈАТДАН ЕВ ТАПШЫРЫГЛАРЫ

Гурбан СЭРДАРОВА,

Абшерон район ХМШ-нин методисти.

Синифдэ апарылан тәлим ишинин даваманы шакирдләрә верилән ев тапшырыглары тамамлајыр. Демәк, ев тапшырыглары синиф тәлим просесинин ајрылмаз бир һиссәс олмагла шакирдләрин дәрә заманы газанмыш олдуглары нәзәри биликләри, тәсәвүрләри тәмринләр үзәриндә систем салыр вә мөһкәмләндирир. Ев тапшырыглары елә гурулмагы, елә сечилмәлидир ки, шакирд ону ишләјәркән мүтлә дәрә просесиндә кечилмиш гајданы, тәрифи, даһа дәгиг дәрәсәк, бүтүн мөвзуну тәкрат-тәкрат охусун, буну әтрафлы өјрәнсин вә тәчрүбәдә тәтбиг етсин. Бурадан белә нәтичә чәхартмаг олар ки, ев тапшырыгы бир нөв нәзәријә илә тәчрүбәни әлагәләндирмәјә, нәзәријәнин тәчрүбәдә сынанмасынәкәмәк едән амилдир. Шүбһәсиз ев тапшырыгы һеч вахт синифдә кечилмиш мөвзу вә гајданын ејни ола билмәз.

Бәзи мүәллимләр дәрәсә һазырлашаркән, даһа доғрусу күндәлик тәртиб едәркән, биринчи нөвбәдә дәрәсликдән сәмәрәли истифадә едир, шакирдләрин јаш хүсусијјәтини, билик сәвијјәсини, шәраити һесаба алырлар. Онларын әксәријјәти шакирдә фәрди тапшырыгла јанашы, синфә дә үмуми тапшырыг верир. Күлбиби Мәммәдова ијирми илдән чоғдур ки, мүәллим ишләјир. Зәнкин педагожи, методики тәчрүбәјә маликдир. О, күндәликдә һәмишә ики чүр тапшырыг јазыр. Онун бири үмуми мөвзу илә әлагәдар оларағ бүтүн шакирдләрә, диқәри исә бу вә ја диқәр гајданы јахшы мәнимсәмәјән, әдәби парчаны охумајан, охумағда тәнбәллик едән, јәчәтһинлик чәкән шакирдләрә аиддир. Дөрдүнчү синифдә

М. Рзагулузадәнин «Ана үрәји, дағ чичәји» һекајәсини тәдрис едәркән евә, «икидлик, гоҗағлыг, мәрдликлә әлагәдар чүмләләри сечиб дәфтәринизә јазын» — дејә шакирдләрә тапшырыг верди. Үч шакирдә јахынлашарағ онлара икинчи бир тапшырыгы ишләмәји, јәни мәтндәки битишик вә дефислә јазылан мүрәккәб сөзләри сечиб јазмағы мәсләһәт кәрдү. Сәһбәтдән ајдын олду ки, һәмин шакирдләр мүрәккәб сөзләрин јазылышы гајдаларыны јахшы өјрәнмәмишләр. Мүәллим һәмин шакирдләрә икидлик вә гоҗағлыға аид чүмләр сечәркән мүтләғ орада битишик, тире, дефислә вә ајры јазылан мүрәккәб сөзләрин олмасына фикир вермәләрини тапшырды. Мүәллимә ади бир гајда оларағ, әдәби-бәдһи парчаларын тәдриси заманы грамматик гајдалары хатырладыр, һәтта онун јери кәлдикчә чүмләдә нечә ишләндијини шәрһ едир. Абшерон району Хырдалан сәккизиллик мәктәбинин мүәллими Јағуб Бабајев дә тапшырыгларын јарадычы, дүшүн-дүрүчү олмасына, шакирдин һәр пансы бир тапшырыгы ишләјәркән гајдалары тәкрат етмәсинә, јахуд бу вә ја диқәр мәтни охумаға, арашдырмаға мәчбур етмәјә чидди фикир верир. Күндәлик тәртиб едәркән о, биринчи нөвбәдә дәрәслији, сонра исә әләвә материаллары охујур. Дәрәсликдә һәр мәтн, бәһс вә мөвзуја аид суаллары, тапшырыглары нәзәрдән кетирир, шәраитлә синфин, еләчә дә синифдәки шакирдләрин ишлик сәвијјәләрини нәзәрә аларағ ев тапшырыглары сечир. О, һәмишә чәһд едир ки, һәр бир тапшырығын ишләнмәсиндә шакирд јарадычылығы, шакирд тәфәккүрүнүн ихтиралары өзүнү бүрүзә версин. Мәһз она кәрә дә мүәллим тапшырыгы сечәркән биринчи нөвбәдә онун тәлим-тәрбијәви әһәмијјәтини, шакирдин мүстәгил ишләмәси имканыны, мөвзуну өјрәнмәкдә — јени дәрәсә мәнимсәмәкдә тапшырығын тәсир-едичи ролуну, шакирдин тапшырыгы ишләмәјә гади олмадығыны һесаба алыр. О, һәмишә чалышыр ки, тапшырыг верәркән грамматика илә әдәбијјәтин әлагәсини тәмин етсин. VIII синифдә дәрәсә дејән Бабајев «Искәндәрин Бәрдәјә кәлмәси вә Нүшабә илә кәрүшү» мөвзусуну тәдрис едәркән. евә мәтндән Нүшабәнин ағыллы, зәкалы, дүшүнчәли, тәдбирли, әдаләтли бир һөкмдар олдуғуну кәстәрән мисралары сечиб дәфтәрә јазмағы тапшырды. О, ејни заманда Искәндәрдән Нүшабәнин үстүнлүјүнү кәстәрән јазы јазмағы да мәсләһәт кәрдү. Бу бир нөв һәр ики сурәтин кәләчәк дәрәсә характерләрини тәјин етмәјә, ону арашдырмаға кәмәк едир. Сәрбәст

һалда шакирдин ахтарышындан элдә етдији бу вә ја дикәр тәсәввүр икинчи дәрәдә кенишләндирилир, мөһкәмләндирилир вә истигамәтләндирилир.

Фатмаји орта мәктәбинин дил-әдәбијјат мұәллими М. Нурчиев да тапшырыглары ајдын, мөвзу илә әлағали, јарадыбада сыннамасы, шакирд билијинин мөһкәмләймәси үчүн ону тәлиф формаларда сечир. Доғғузунчу синифдә Г. Закирин евә «Әсәрдә ичтиман мүнитин тәнғиди» мөвзусунда ғыса, јыңачам инша јазмағы вә ејни заманда ше'рдәки архаик сөзләри сечмәји тапшырды. Анчаг шакирдләрин билик сәвијјәләри мұхтәлиф олдуғу үчүн бурада тапшырыглары да бир гәдәр мұхтәлиф сечмәк лазымдыр. Бу чәһәтә I нөмрәли Хырдалан орта мәктәбинин мұәллими Н. һејбәтова, Киләзи орта мәктәбинин мұәллими К. Шаһбазова, Гобу орта мәктәбинин дил-әдәбијјат мұәллими В. Мәммәдоғлу вә башгалары даһа чох фикир верирләр. Онларын иш тәчрүбәсини өјрәндикдә ајдын олур ки, бу мұәллимләр синифдәки шакирдләри билик сәвијјәсинә керә группара бөлмүшләр.

Н. һејбәтова группарын ашағыдакы тәснифатыны апармышдыр:

а) там арашдырычылыг габилитетинә малик олур мәс'улијет һисс едән шакирдләр;

б) арашдырычылыг габилитетинә малик, лакин охумаға һәвәси вә марағы аз олан шакирдләр (бу групп үчүн ев тапшырығы мұәјјәнләшдирәркән мұәллим шакирди охумаға һәвәсләндирмәли, бә'зән дә мәчбур етмәлидир);

в) аила вәзијјәти илә әлағадар олараг имканлары мәнәдуд олан шакирдләр (мұәллимә бу чүр шакирдләр үчүн елә тапшырыг нүмунәләри сечир ки, чох вахт шакирдләр ону мәктәбдә ишләјиб һазырлајыр);

г) арашдырычылыг габилитетинә олса да ишләмәјә, чәлишмаға хор бахан шакирдләр;

ғ) билик дәрәчәси ашағы олан зәиф шакирдләр.

Мұәллимә тапшырыг сечәркән онун мұхтәлиф олмасына фикир верир. Мәсәлә: «А. С. Пушкинин өлүмү һаггында «Шәрг поемасы» мөвзусу мұхтәлиф шәкилләрдә јаздырылыр: 1. «Пушкин вә рус реалист поезијасы»; 2. «Пушкинин мұасир-

ләр илә мұгајисәси»; 3. «Пушкинин үстүнлүјүнү көстәрән мисраларын сечилмәси» вә с. һаггында евә тапшырыг верир. Биринчи групп, «Пушкин вә рус реалист поезијасы» мөвзусуну ишләјәркән Лермонтовун «Шаирин өлүмү»нә ше'риндән вә башга әсәрләрдән мисаллар кәтирмәклә Пушкинин мөвгәјини көниш шәрһ етмиш, Ахундовун шайрә вердији гијмәти дә мұәјјәнләшдирмишдир. Икинчи групп, поемадан Пушкинлә Ломоносов, Державин, Карамзинин мұгајисәсини көтүрмүш, она өз сөзләри илә изаһат јазмыш, мисаллар кәтирмишдир. Үчүнчү групп, јалныз мисралары сечиб дәфтәрләринә көчүрмүш, ејни заманда поеманын мәзмунуну јахшы өјрәнмишләр.

Шүбһәсиз, бу чүр тапшырыглар коллектив ичәрисиндә шакирдә фәрди јанашмағы мұәјјән дәрәчәдә тә'мин едир. Лакин тәчрүбә көстәрир ки, бурада иш мұхтәлифлији артса да һәләлик бу метод шакирдләрин билијини ејни сәвијјәдә чәтдирмаға имкан вермир; шакирддә өзүнә, өз гүввәсинә инам јаранмыш. Мұәллим бу чүр һиссләрин јаранмасы үчүн јахшы олар ки, әләвә мәшғәлә апарыб, шакирдлә фәрди мәшғул олсун вә бу јолла ону габагчыл шакирдә верилән тапшырыглар үзәриндә ишләтсин. Белә олса шакирдин билији артар вә натамам олмас.

Мұәллимләр дәрсин мұәјјән бир мәрһәләси олан ев тапшырыгларынын тәкмилләшмәсинә, ону даһа да сәмәрәли тәшәл етмәјә диггәти артырмалы, бу тапшырыгларын дүзкүн сечилиб верилмәсинә чәлишмәлидирлар.

НӘМ ӘДАТ, НӘМ ДӘ БАШГА НИТГ НИССӘЛӘРИ КИМИ ИШЛӘНӘН СӨЗЛӘРИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИИДӘН

Акиф НУРИЈЕВ

71 нөмрәли Тбилиси шәһәр орта мәктәбинин мүәллими

Дил тәдрисиндә апарылан мүшәһидә вә тәчрүбәләр көс-тәрир ки, шакирдләр әксәр һалларда әдатларла фе'л, әвәзлик, зәрф вә бағлајычылары бир-бири илә гарышдырыр вә буиллары ајыр д етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Шубһәсиз ки, бу мөрфоложи чәтинликләр сырасына дахилдир.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә бу вә ја буна бәнзәр чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн конкрет дил фактларына әсасланан мүгајисә үсулундан истифадә етмәк вачибдир.

Програмда һәм әдат, һәм дә башга нитг һиссәләри кими ишләнән сөзләрин тәдрисинә ики саат вахт ајрылыр. Мән мөвзунун тәдрисинә ајрылан биринчи дәрси ашағыдакы план асасында апарырам:

- 1) фе'ллә охшарлыг тәшкил едән әдатлар;
- 2) әвәзликлә охшарлыг тәшкил едән әдатлар.

Биринчи дәрсдә шакирдләрә белә мә'лумат верирәм: дилләримиздә бир гисим сөзләр вардыр ки, чүмләдә јеринә көрә мүхтәлиф мә'наларда: һәм фе'л, һәм әдат, һәм әвәзлик, һәм әдат кими ишләнәр. Формача фе'лә, әвәзлик вә әдата охшар сөзләри группашдырыб тахтада јазырам.

Фе'л—әдат:

- а) бах, гој;
- б) кәл (кәлсин, кәләсэн, кәлин, кәләсиниз, кәлсәниз);
- в) көр (көрүн, көрүм, көрәк, көрсүн).

Әвәзлик—әдат:

- а) елә;
- б) белә;
- в) нечә;
- г) нә.

Шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг лазымдыр ки, шәкил е'тибары илә ејни олан бу сөзләрин һансы нитг һиссәсинә аид олдуғу чүмлә дахилиндә ишләндикләри јеринә көрә мүәјјән едилтир. Белә әдатлары башга нитг һиссәләри илә гарышдырмамаг үчүн, шубһәсиз әдатларын анчаг чүмләләрдә мә'наны гүввәтләндирмәк мәгсәдилә ишләндијини хатырлатмаг вачибдир. Бу чәһәтдән ашағыдакы чүмләләри мүгајисә едирәм:

гој — әдат

1. Каман чаланлар үз-үзә отурсун,
Гој тарчылар галхыб ајағы дурсун (Крылов).

гој — фе'л

2. Расим, дәфтәр вә гәләми чантаја гој.

бах — әдат

3. Бах, сәнә гәти дејирәм (Әли Әскәров).

бах — фе'л

4. Кәздијин јерләрә диггәтлә бах.

кәл — әдат

5. Видади! Кәл мәнән бирдәфәлик кеч,
Гајыт кәндимизә, горхурам сәнән;
Бары Видадисиз галмасын вәтән... (С. Вурғун).

кәл — фе'л

6. Сабах мүтләг бизә кәл вә с.

Мүгајисә заманы билдирирәм ки, биринчи, үчүнчү вә бе-шинчи чүмләләрдә вә ја шә'р парчаларында ишләдилән гој, бах, кеч сөзләри әдатдыр. Чүнки бунлар сөз вә чүмләләрин мә'насыны гүввәтләндирмәјә хидмәт едир. Нәм дә бу сөзләрин һеч бири мүстәгил лүғәви мә'наја малик олмајыб шәкилчи гәбул етмир, ејни заманда һеч бир суала чаваб вермәдији кими, чүмлә үзвү дә дејилдир. Беләликлә, шакирдләрә ајдын олур ки, мисаллардакы шәкилчә сабит, вәзифә е'тибарилә гејри-сабит олан бу сөзләр бәдии мә'на рәнки вермәк габилијјәтинә маликдир. Демәли, бунлар фе'л јох, әдатдыр.

Икинчи, дөрдүнчү вә алтынчы чүмләләрдәки гој, бах, кәл сөзләри исә әсас нитг һиссәси олан фе'дир. Нәрәкәтин

бујуруг жолу ила ичрасыны билдирдији үчүн фе'лин эвр формасыдыр. Шәхсә вә кәмијјәтә көрә (гој-ум, гој, гој-сун, бах-ым, бах, бах-сын; кәл-им, кәл, кәл-син; гој-аг, гој-уй, гој-сунлар; бах-аг, бах-ын, бах-сынлар; кәл-әк, кәл-ин, кәл-синләр) дәјишир вә мәсдәр шәкилчиси (гој-маг, бах-маг, кәл-мәк) гәбул едир. Һәм дә бу сөзләр фе'л кими ишләндик дә чүмләнни башга үзвләри илә синтактик әлагәјә кирир, нә ет? суалына асанлыгла чаваб верәрәк хәбәрлик вәзифәси дашијыр вә әсасән, чүмләнни ахырында кәлир. Мәсәлән:

1. Гојунлара јахшы (нә ет?) **бах**.
2. Күлданы стола (нә ет?) **гој**.
3. Ичласа тез (нә ет?) **кәл** вә с.

Әвәзликләрлә охшарлыг тәшкил едән әдатлар һаггында данышаркән шакирдләрә изаһ едирәм ки, **елә, белә, нечә, нә** сөзләринин ајрылыгта һансы нитг һиссәсинә (әвәзлик вә ја әдата) аид олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир. Бу, анчаг чүмләдә мүәјјәнләшир. Одур ки, белә сөзләрин мәнимсәдил-мәсиндә дә јухарыда олдуғу кими мүгајисә үсулундан исти-фадә едирәм.

Мәсәлән:

нә — әдат

1. Дедик, гој јашасын, **нә** миннәти вар,
Бәлкә, чил тојугун бир илләти вар? (С. Вурғун)

нә — әвәзлик

2. Чејһун **нә** јазыр?

нечә — әдат

3. **Нечә** көзләмәздин, лап јерсиз, наһаг,
Јох, бир баша кечсин чижиндә чомаг... (С. Вурғун)

нечә — әвәзлик

4. Түркан дили **нечә** билир?

белә — әдат

5. **Белә** лап әчәб еләјирәм, кет әлиндән кәләни беш габа чәк.

белә — әвәзлик

6. **Белә** кечәләрдә дәниз үфүгләрә гарышыб көрүнмәз олурду. (С. Гәдирзадә).

елә — әдат

7. **Елә** бурадача көзләјирәм.

елә — әвәзлик

8. Мәна елә кәлирди ки, бу хәсијјәт Мүрсәлә јараш-
(М. Чәләл).

Мән шакирдләрин диггәтини һәмин чүмләләрдә ишләдил-
иш **нә, нечә, белә, елә** сөзләри үзәринә јөнәлдирәм. Мүгајисә
нәтижәсиндә шакирдләрә ајды олур ки, биринчи, үчүнчү,
бешинчи вә једдинчи чүмләләрдәки, **нә, нечә, белә, елә** сөзлә-
ри мүстәгил суала чаваб верә билмәлијинә вә чүмләнни мү-
стәгил үзвү олмадығына көрә әдатдыр.

Икинчи (нә—васитәсиз тамамлыг, нә?), дөрдүнчү (нечә—
тәрзи-һәрәкәт зәрфлији, нечә?), алтынчы (белә—тәјин, нечә?,
һансы?), сәккизинчи (елә—тәрзи-һәрәкәт зәрфлији, нечә?)
чүмләләрдә исә бу сөзләр ајрылыгта мүәјјән суаллара чаваб
вериб, ајры-ајры чүмлә үзвләри олдуғуна көрә һәм суал, һәм
дә ишарә әвәзликләридир.

Бүтүн бунлардан сонра дәрсликдәки 600 вә 601 нөмрәли
тапшырыглар үзәриндә ишә кечирәм. Шакирдләр һәмин тап-
шырыгларда гара һәрфләрдә верилмиш сөзләрдән һансынын
әдат вә фе'л олдуғуну, һансынын әдат вә әвәзлик јериндә иш-
ләндијини асанлыгла мүәјјәнләшдирирләр.

VI синифдә һәм әдат, һәм дә башга нитг һиссәләри ки-
ми ишләнән сөзләрин тәдриси әмәли әһәмијјәт кәсб едир.
Әввәлә, шакирдләр өз јазылы вә шифаһи нитгләриндә сөз-
рин вә ја чүмләләрин мәнасыны гүввәтләндирмәк ишинә
идмәт едән әдатлардан бачарыгла истифадә етмәк вәрди-
шинә алышыр вә јијәләнирләр. Бу исә шакирд нитгинин бә-
дди мәна алмасына көмәк едир. Икинчи, бу мөвзунун бир
дәрс кими кечилмәси прагматикадан тәдрис едилән бир сыра
мөвзуларын (фе'л, әвәзлик, зәрф, бағлајычы, чүмлә үзвләри
вә с.) тәкрарына, онларын мөһкәм гавранылмасына бөјүк
имкан јарадыр.

Мөвзунун тәдрисинә ајрылмыш икинчи сааты да јуха-
рыдакы үсулла шакирдләрә изаһ едирәм.

ТӘДРИС ПРОСЕСИНДӘ ГРАММАТИК ЧАЛЫШМАЛАР ДАН НЕЧӘ ИСТИФАДӘ ЕДИРӘМ

Адил БАҒЫРОВ

Нахчыван Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунун методисты

Тәдريس просесиндә шакирдләрин бу вә ја дикәр гәйдәндә дәрәчәдә дүзкүн баша дүшүб-дүшмәдикләрини ашкар чыхармаг үчүн грамматик чалышма-тапшырыгларын мүхтәлиф нөвләриндән истифадә едирәм. Грамматик чалышмалар мазмун вә формаларына көрә тәсвири, ярадычы вә изаһлы шәкилдә олур. Нәр дәрсин характеринә ујғун олараг һәм чалышмалары дәрсликдән сечир, гаршыја гојулан тәләбә кәсәрә онларын рәнкарәнклијини мүәјјәнләшдирирәм.

Дәрсликдә верилән чалышмаларын мүхтәлифлији, рәнкарәнклији, шакирдләрин јаш дәрәчәсинә ујғун олмасы имтихан верир ки, онлардан кечмиш дәрсин сорушулмасында, јетилгәрини билејин верилмәсиндә, газанылмыш билијин мөһкәмләндирилмәсиндә истифадә олунсун. Тәчрүбә көстәрир ки, тәдريس просесиндә тәсвири характерли чалышмалардан верилән билијин мөһкәмләндирилмәсиндә вә тәкрат дәрсләриндә истифадә едилмәси, даһа әлверишли олур. Чүнки шакирдләр бу заман өјрәнилмиш грамматик категоријалары даһа дәриндән вә шүүрлу сурәтдә мәнимсәјир, онлары башгаларындан сечмәк бачарығы газанмыш олурлар. Мәс.: V синифдә «Мүхтәсәр вә кениш чүмләр» мөвзусуну кечәркән дәрсликдә верилмиш 8 нөмрәли чалышманың ичрасыны шакирдләрә тапшырыр вә гаршыја белә бир тәләб гојурам: «Верилән мәтидәки мүхтәсәр чүмләрин алтындан бир, кениш чүмләрин алтындан ики хәтт чәкиң». Шакирдләрә фәрди чалышмадан габаг синиф үзрә соргу-суал апарыр вә онлар

ән мүсбәт чаваб алдыгдан сонра, верилән тапшырығын фәрди сурәтдә ичрасына сәј көстәрирәм.

Фе'л категоријаларынын шүүрлу сурәтдә өјрәдилмәсиндә тәсвири чалышмаларын имканы даһа чоһдур. Чүнки фе'лдин нөвләрини, заманларыны, тәсдиг вә инкарлыг категоријасыны өјрәнмәк, онлары гурулушуна көрә бир-бириндән фәргләндримәкдә белә чалышмалар даһа фәјдалыдыр. Мәс.: «Фе'лин мә'нача нөвләрини» кечәркән тәсвири характерли чалышмалардан, ејни заманда, ев тапшырығы кими истифадә едирәм. Шакирдләрә әдәбијјат фәнниндән кечилән бәдин парчалардан да истифадә етмәјә даир тапшырыглар верирәм. Белә тапшырыглардан бириндә шакирдләрдән бири И. Шыхлынын «Дәли Күр» әсәриндән ашағыдакы мисаллары сечиб фе'лин мә'нача нөвләринин алтындан хәтт чәкмишдир:

Таланын үстүндә бир сүрү марал көрүндү (сәһ. 195); Отлар, чичәкләр әзилди (сәһ. 198); Кәләнләр чилову чәкиб сәксәкәли һалда сорушдулар (сәһ. 195); Мешәнин дәринлијиндә, биналардан хејли узагда, далбадал күллә атылды (сәһ. 200); Бинадакы арвад-ушаг чығырышыб кәнара дағылды (сәһ. 200).

Бу просес дил дәрсләриндә шакирдләри бәди әдәбијјат үзәриндә ишләмәјә алышдырыр, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринин гаршылыгылы сурәтдә өјрәнилмәсини тәшкил

Тәдريس просесиндә бу чүр чалышмалар шакирдләрин итигәрини зәнкинләшдирир вә онларын итигәрини мазмунлы, ифадәли вә јығчам олмаға, газанылмыш билијин мөһкәмләндирилмәсинә көмәк едир.

Грамматик категоријаларын мәнимсәдилмәсиндә шакирдләрин ярадычылыг габилитәтләрини инкишаф етдирмәк мүасир дәрс тәләбләринин әсас мәсәләләриндәндир. Демәк, грамматиканын тәдريسиндә шакирдләрин грамматик категоријалар үзәриндә ярадычы ишләмәләрини тәшкил етмәк кими мүһүм вәзифә дурур.

Шакирдләри бу ишә алындырмаг үчүн тәдريس просесиндә ярадычы характер даһајан чалышма-тапшырыглардан даһа кениш истифадә едирәм. Белә чалышмалар онларын ярадычылыг габилитәтләрини, јазылы итигини, өз фикрини сәрбәст ифадә етмәк бачарығыны инкишаф етдирмәк үчүн әһәмијјәтли олур. Ярадычы чалышма-тапшырыгларын тәтбиғи заманы шакирдләр гаршысында «өзүнүздән әлава едир», «чүм-

да ичәрсиндә ишләдин», «суаллар язылы шәкилдә чаг
верин», «мәтнн кенишләндириин вә ја гысалдын» кими тәл
ләр гојурам. Тәләбләрн белә гојулушу шакирдләрн һеч
тәәччүбләндирир. Чүнки онлар ярадычы шәкилдә тарш
гојулан тәләбләрн садәдән мүрәккәбә принсипи әсасын
арашдырыр вә ярадычылыгга тәлим просесинә алышыр.

Шакирдләрдә ярадычы иши, мүстәгил дүшүнмә габили
јәтиня инкишаф етдирмәк үчүн С. Чәфәров вә Ә. Фәрәхов
дәрелијиндәки 118 нөмрәли чалышмаја мүрачид едирә
Шакирдләр орадакы шәкилләрә бахараг кичик һекајә
зырлар. Јазы заманы әшја вә һадисәја ад верәркән лүгәт
тијатларыны артырыр, чүмлә гурмаг вә онлар арасында
битә јаратмаг бачарыгы ашылајырам.

Јарадычы чалышмалары апараркән тәкчә китабдакы
лышмаларла кифәјәтләнмирәм. Шакирдләрн мәктәб һа
тында, шәһәрдә, колхозда, јарышда вә с. баш вермиш һа
сәләрдән, бахдыглары кино-филмләрдән, кәздији јерләрдә
ата-анасына көмәјиндән вә с. мүшаһидәләринә аид кичик
кајалар јазмаларыны тәшкил едирәм. Бу чүр тапшырыг
кирдләрн даһа чох ярадычы шәкилдә дүшүнмәјә сөвг едирәм.

Шакирдләрә рабитәли мәтн дүзәлтмәји вә бурада чүм
ләрдән ардычыл истифадә етмәләрини јохламаг мәгсәди и
евдә «Бу күн нә етдим?» мөвзусунда тәсвир характерли к
чик һекајә јазмаларыны тапшырдым. Шакирдләрн һамысы
тапшырыгы јеринә јетирмишдиләр.

Бу чүр тапшырыглары апарылмасы шакирдләрн мү
тәгил дүшүнмә габилијјәтини, чүмлә гурмаг бачарыгыны а
тырыр, ифадә вә инша јазмалары үчүн әлверишли зәмин һ
зырлајыр.

Тәдрис просесиндә ярадычы вә тәсвири чалышмаларда
алагәли шәкилдә дә истифадә едирәм. Мәсәлән, мәчһу
фәлләри кечәркән 353 нөмрәли чалышма үзрә бу иши тәшк
едирәм. Бу чалышма шакирдләрдән бир нечә иш көрмәји т
ләб едир:

- а) тапшырыгы јазмаг;
- б) нөгтәләрин јеринә бурахылмыш сөздүзәлдичи шәки
чиләрн артырмаг;
- в) мәчһул фәлләри тапмаг.

Мүәллимн тәләби. Верилмиш чүмләнн тәһлил едир

Мәс.: Бахчада алма, армуд, тут, алча, һејва вә нар ағачлар
әк... мишдир.

Шакирдләр бу чүмләдә ярадычы чалышмалары тәлә
бинә ујғун олараг нөгтәләрин јеринә — ил шәкилчисини ар
тырыр, тәсвири чалышмалары тәләби илә дә мәчһул фәлла
(әкилмишдир) тапыб алтынды хәтт чәкир вә верилмиш
чүмләри тәһлил едирләр.

Шакирдләрдән ејни мәти үзрә бир нечә иш көрмәји тә
ләб едән чалышмалары даһа чох фәл бәһсиндә тәтбиг еди
рәм. Мәс.: 426, 427, 428, 429, 435, 436, 439 нөмрәли чалышма
лары мисал көстәрмәк олар.

Бу чүр чалышмалары тәдрисиндә шакирдләр газандыг
лары биликләри мөһкәмләдир, бу вә ја дикәр гајданы бир
бириндән фәргләндирирләр. Мәс.:

- 439 нөмрәли чалышмада ашағыдакылар тәләб олунур:
- а) верилмиш фәлләрә имиш көмәкчи сөзүнү артырмагла
формасынын рәвајәт шәклини дүзәлтмәк;
- б) онлары шәхсләрә көрә дәјишмәк;
- в) имиш көмәкчи сөзүнү фәлләрә битишик јазмаг;
- г) имиш көмәкчи сөзүнү фәлләрдән ажры јазмаг;

Тапшырыгы тәләбини 4 вариантда ичра етдирирәм.

- I вариант: бахмыш, бахыр, бахачаг, бахар;
  - II вариант: кечмиш, кечир, кечәчәк, кечәр;
  - III вариант: дурмуш, дурур, дурачаг, дурар;
  - IV вариант: көрмүш, көрүр, көрәчәк, көрәр фәлләри үз
шакирдләр ашағыдакы әмәлијјаты апарырлар.
- Һәр вариант биринчи тәләбә көрә фәлләрә имиш көмәк
чи сөзүнү артырмагла хәбәр формасынын рәвајәт шәклини
дүзәлдир: бахмыш имиш, бахырмыш, бахачагмыш, бахар
мыш.

2-чи тәләбә көрә һәр вариант ики фәли шәхсләрә көрә
дәјишир:

тәк	чәм
I ш. кечмиш имишәм	кечмиш имишик
II ш. кечмиш имишсән	кечмиш имишсиниз
III ш. кечмиш имиш	кечмиш имишләр
I ш. кечирмишәм	кечирмишик
II ш. кечирмишсән	кечирмишсиниз
III ш. кечирмиш	кечирмишләр.

Шакирдләр 3-чү вә 4-чү тәләбә көрә имиш көмәкчи сө
зүнү һәмнн фәлләрә һәм битишик, һәм дә ажры јазырлар.

чылыгына анд чохла мөгалә, елми әсәр, монографија жазымышдыр.

Әдәби фаалијәтә кечән әсрин сонларындан башламы Сәһһәтин илк әсәрләри әсасән гәзәлләрдән ибарәт олмушду. Шаирин јарадычылыгынын биринчи дөврү зиддијәтли иди. О, бу заман мүәјјән гәдәр буржуа идејалары (панисламизм динчилик) тәсири адтына дүшсә дә, халгын милли азадлыг мәвзусунда ше'рләр жазыб, онун тәрәггиси јолунда чалышып. 1905-чи ил ингилабынын тәсири алтында чар һөкүмәти ијерли буржуазиянын икнүзлү сijasәти илә таныш олуб, зә мәткеш халгы учурума апаран иртичанын ағырлыгыны дү дутча, демократик мәвзуларә мүрачнәт едәрәк, буржуазия ја, руһанилијә нифрәт јағдырыр. Феодал-патриархал һәја тын әсас мүдафиәчиси олан руһаниләр, јени чәмијјәт, әдә бијјәт һисси илә чошан шаирин әсәрләриндә тәнгид һәдә финә чеврилрләр. «Мүсәлман үрәфалары» адлы ше'риндә о, милли мәдәнијјәти боған, өз халгыны, дилини бәјәнмәјә буржуа-мүлкәдар мүнәввәрләрини ифша едиб, зијалыларә алимләри, јазычылары халга хидмәт етмәјә чағырыр.

Сәһһәт халгы севән вә онун азадлыгы уғрунда чалышан јазычылары чох мүсбәт гијмәтләндирирди. Тәсадүфи дејил ки о, бөјүк халг шаири Сабирин досту иди. Сабирин өлүмү мә насибәти илә јаздыгы ше'рдә она јүксәк гијмәт верәрәк дејирди:

Сабир, еј ән севимли шаиримиз,
Мәгтәдир, дузлу-сөзлү шаиримиз...
Јох, јох, әсла сән өлмәдин, дирисән,
Ән бөјүк гәһрәманларын бирисән.

Чар иртичанын шиддәтләnmәси, верилән вә'дләрин бош чыхмасы јазычыда мәвчуд гурулуша, буржуазияја гарш кин вә гәзәби артырырды.

Бу заман ону ингилаби һәрәката гошулан әһмәдләри («Әһмәдин гејрәти»), азадлыг уғрунда вурушан ингилабчыларын («Хәбәрдар вә ја зиндан гаровулу») тәлеји дүшүндүрүр.

Шаирин сijasәи чәһәтдән кетдикчә бүллурлашан јарадычылыгы империалист мүһарибәси илләриндә јени сәнијә дашыјыр. «Шаир, ше'р пәриси вә шәһәрли»нин гәһрәман олан шаир ики јол ажрычындадыр; ше'р пәриси ону романтик көјләр аләминә чәкмәк истәјир. Шәһәрли кәнч исә реал алә

мә—мүбаризәјә, вәтәнә, халга хидмәт етмәјә чағырыр. Дүнианын ишкәнчәләриндән гуртулмаг истәјән шаир әввәлчә ше'р пәрисинин тәклифини гәбул едир. Аз сонра о, ше'р пәриси янында көрмүр. Шаир инди реал һәјәтдә галмышдыр. Бу һәјәтин нүмајәндәси шәһәрли кәнч ону бәдбинлијинә көрә данлајыб, дејир ки, вәтәнин, милләтин ағыр һалында шаир олан кәс мүбаризәдән чәкилмәз. Ана вәтән пәришан олдугда өвлад онун дәрдинә галмалыдыр. Шаир чаваб верир ки, о, милләтин вә вәтәнин һалындан хәбәрсиз дејилдир; чох шеј демәк истәјир, лакин гојмурлар, гәләм азад дејилдир:

Вәтәнә, милләтә санма дејиләм дилдәдә,
Јазмаг олмаз фәгәт олмазса гәләм азадә.
Чох һәгигәт мәнә тәлгин еләјир вичданым,
Јохдур ондан бирини сөјләмәјә имканым.

Мәвчуд чәмијјәт шаири нә вәзијјәтә салдыгы ше'рдә ајдын көрүнүр. Мүһарибә, истәк вә арзуларына наил олмајән, јазычыны чыхылмаз вәзијјәтә салса да о, үмидини кәсмир: «Истигбал бизимдир» ше'риндә дејир:

Гардашым, јолдашым, әзиз јарым,
Еј гәмү мөһнәтә кирифтарым...
Инан әлбәттә; бир заман олачаг,
Әһли-ешг онда камиран олачаг.

Кәләчәјә парлаг нәзәрләрлә бахан шаир, хәјал бәсләднји чәмијјәтин үмуми чизкиләрини тәсвир етдикдән сонра дејир:

Гардашым, санма бу үмиди хәјал,
Кәләчәкдир о шанлы истигбал.

Сәһһәт драматуркија илә марагланмыш, онула да мәшгул олмушдур. Әсасән ушаглар үчүн јаздыгы драмлар вахты илә мәктәб сәһнәләриндә ојнанылмыш вә шакирдләрдә бөјүк мараг ојатмышдыр. Јазычы «Нефт фантаны», «Чәһаләт сәмәрәси јахуд бир јетимин хошбәхтлији», «Јохсуллуғ ејиб дејил» вә «Тағы вә Нағы» адлы драм әсәрләринин мүәллифидир. «Нефт фантаны» пјесиндә кечмиш Балаханыдакы нефт мә'дәнләриндә ишләјән фәһләләрин ағыр һәјәтындән бәһс едилр. Мәктәб һәјәтындән алынмыш «Чәһаләт сәмәрәси»ндә јазычы ушагларда елмә, маарифә һәвәс доғур-

мага чалышыр. Чар дөврүндөки ганун-гајдалары ифша едәтә «Тагы вә Нагы» эсәриндә эрәб әлифбасынын төрәтдији му баһисәләрдән дә бәһс едилир. Мәшһур рус драматургу Н. Островскидән иғтибас нәтижәсиндә јазылмыш «Јохсуллағ ејил дејил» пјесиндә мөвчуд чәмијјәтдә пулун төрәтдији рәзаләтләрдән бәһс едилир. Јазычы «јохсуллағ ки, ејиб дејил!» сөзләри илә эсәрина јекуи вурур.

Сәһһәт ушағ әдәбијјаты сәһәсиндә дә фәалијјәт көстәрмиш, бир чох ше'р, тәмсил, һәтта драм эсәри јазмышдыр. Ше'рләр («Тәнбәл», «Гушлар» вә с.) олдугча садә вә уша руһуна ујғундур. Онларын эксәријјәти бу күн белә мәктәбләримиздә тәдрис олунар.

Тәмсилләрдә шаирин дөврүндәки мәктәб тәрбијәси илә барышмадығы нәзәрә чарпыр. «Бир мәктәбдә имтаһан» адаләт ше'риндә көһнә мәктәбләрдә ушағлары сыхмағ, сәрбәст дүшүнмәјә гојмамағ кими, инзибати һаллар тәңгид олунар.

Сәһһәтин ушағлар үчүн јаздығы ше'рләрдә ата-аналар мәһәббәт, мәктәбә рәғбәт, тәбиәтин сирләри илә танышлығ чалышганлығ, вәтәни, халғы севмәк кими тәрбијә мәсәләләри әһәтә едилмишдир. Бу ше'рләр ашлама е'тибарилә һәм мәктәбјашлы, һәм дә мәктәбәгәдәр јашлы ушағлар үчүндү. Онлар үслүб, дил, шәжил, һәчм чәһәтдән дә бу нәслин сәвијәсинә ујғундур. Ше'рләр Сәһһәтин бачарығлы бир ушағ јазычысы олдугуну көстәрир.

А. Сәһһәт јарадычылығында мүнүм јер тутан сәһәләрдән бири дә бәдии тәрчүмәдир. О, рус, Европа, фарс, күрчү ермәни вә башга халғларын шаирләриндән тәрчүмәләр етмишдир. Јазычы, дөврүндән наразы галыб, халғ, вәтән үчүн азадлығ ахтаран шаирләрин эсәрләриндән өз руһуна ујғу парчалары сечмишдир. Тәрчүмәләр бу күн дә өз бәдии дәрјәсини итирмәмишдир. Сәһһәт, Пушкин, Лермонтов, Мүссе, Надсон, Калтсов, Смирнов, Никитин, Державин, Крылов, Толстој, Сәтурјан, Кете кими јазычыларын эсәрләрини Азәрбајчан дилиндә сәсләндирмишдир. Шаирин тәрчүмә сәһәсиндә дә башладығы нәчиб иш Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра даһа да инкишаф етдирилмишдир.

VIII—X СИНИФЛӘРДӘ ӘДӘБИЈАТ НӘЗӘРИЈЈӘСИНӘ ДАИР БИЛИКЛӘРИН ҮМУМИЛӘШДИРИЛМӘСИ

Шәмистан МИКАЈЫЛОВ,
Азәрбајчан ЕТПИ-нин баш елми ишчиси, педагожи
елмләр намизәди.

IV сенифдән башлајарағ, әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән мәлуматын, өјрәдилән биликләрин јухары сенифләрдә үмумиләшдирилмәси олдугча мүнүм мәсәләдир. Бәдии эсәрләрин тәдриси просесиндә эпизодик шәкилдә изаһ олуна нәзәри биликләр бир-бири илә әлағәләндирилмәли, группашырылмалы, системә салынмалы вә шакирдләрин һафизәсиндә әдәбијјат нәзәријјәсинин һәр һансы бир бөлмәси кими формашырылмалыдыр. Узун илләрдән бәри мәктәбләрдә апарылан мұшаһидәләр көстәрир ки, бу вә ја башга сенифдә әдәбијјат нәзәријјәси мәсәләләри һағгында верилән мәлумат үмумиләшдирилиб системә салынмадығда, шакирдләрдә онун әлағәдар ајдын тәсәввүр јарадылмадығда, јахуд мөһкәмләндирилмәдикдә бәдии эсәрин дәрк олунамасына көмәк едән әлијә чеврилмир, ја тез унутулуру, ја да лазым олдугда шакирд алдығы һәммин мәлуматдан истифадә едә билмир. Мәсәлән, ајры-ајры сенифләрдә мәчазын бу вә ја башга нөвү IV сенифдә епитет, V сенифдә тәшбих, башга бир сенифдә метафора, јахуд мұбалиғә вә с.) һағгында өтәри данышылыр. Әк мәлумат верилир. Әкәр һәммин мәлумат кетдикчә бири илә әлағәләндирилмирсә, бунлар бир систем (мәчазлар систем) һалында бәдии эсәрин чаныны-ғаныны тәшкил етдији нәзәрә ајдын чатдырылмырса, шакирдләр «бәдии дил» илајышыны кифајәт дәрәчәдә дәриндән баша дүшә билмәләр.

Программын талэби илэ гэдэриг едилэн эсэрлэрин (мэс лэн, М. Фүзуллин «Мэни чандан усандырды...», М. П. Ваг фин «Пэри», М. Ф. Ахундовун «Начы Гара», С. Рэнимову «Мейман», Р. Рзанын «Ленин» вэ с.) мазмунунун мэнимсэдэ мэси илэ жанашы, нэр биринин форма хүсусијјэти барэдэ сө бат ачылыр, мэлумат верилир. Бу эпизодик мэлуматлар со ралар үмумилэшдирилэрэк «эдэбијјатда мазмунла форманы вэһдэти кими формалашдырылмалы вэ марксист эдэбијјатш наслыгынын эсас хүсусијјэтлэриндэн бири кими шакирдлэрин шүүрунда мөһкөмлэндирилмэлидир. Нэм дэ бу, шакирдлэрин эдэбијјатшүнаслыга аид биликлэр системиндэ о гэдэ фәал билик олмалыдыр ки, шакирд охудуғу нэр бир эсэр мазмуну илэ формасы арасындакы вэһдэти нэмийн билијэ эс сэн мүјјөнлөшдирсин вэ она мүнәсибәт билдирмәји бачарсы

Эдэбијјат нэзэријјәсиндэн верилмиш мэлуматын ситемә салыныб формалашдырылмасынын эсасында шакирдлэрин бу вахта гэдэр газанмыш олдуғлары биликлэр дурса дэ бу иш мүәллимдэн дэрин нэзэри һазырлыг, педагожи усталы таләб едир. Доғрудур, бу ишдә шакирдлэрин фәаллыгы, мү талиф вахтларда газандығлары биликлэри хатырламалар лавымдыр, лавин эсас иш дејиләнлэри үмумилэшдирмәк, л зым олаклары сечиб группашдырмаг вэ бир систем шәклин шакирдлэрин һафизәсиндә мөһкөмлэндирмәк мүәллимин ү ринә дүшүр.

Эдэбијјат нэзэријјәсиндэн шакирдлэрин газандығлар биликлэрин ајдынлыгы, тамлыгы, шүүрлулуғу вэ мөһкөмлэ мүјјөн чәһәтлэрин нэзэрә һалынмасыны таләб едир.

1. Эдэбијјат нэзэријјәси анлајышлары үзэриндә шакирдлэрин мүшәһидәсинин тәшкили. Мәктәб тәчрүбәси кестәри ки, эдэбијјат нэзэријјәси анлајышларынын формалашдыры масы үзэриндә иши шакирдлэрин мүшәһидәсиндэн башлам лавымдыр. В. И. Ленин идракын пилләлэриндэн данышаркы мүшәһидә идракын илк пилләси, башлангычы олдуғуну кә тәрәжә јазыр: «Чанлы мүшәһидәдән мүчәррәд тәфәккүр орадән дэ практикаја. Объектив әләми дәрк етмәнин диалекти јолу беләдир».

Бу нэзэри мүддәә башга сәһәләрдә олдуғу кими, эдэбијјат нэзэријјәси мәсәләлэрини шакирдләрә шүүрлу мэнимсәти јән дә эсасыны тәшкил едир. Мәктәб тәчрүбәси сүбүт ед ки, шакирдләр эдэбијјат нэзэријјәси анлајышларыны бәд әсәрлән верилән нүмунәләр үзэриндә мүшәһидә едиклән сөн

ра дәһә јахшы баша дүшүрләр. Буна көрә дә эдэбијјат нэ зэријјәси биликлэринин формалашдырылмасы шакирдлэрин нүмунәләр үзэриндәки мүшәһидәсинә эсасланмалы фактлар, нүмунәләр үзэриндәки мүшәһидәсинә эсасланмалы фактлар. Мәсәлән, IV синифдән башлајараг Азәрбајчан шифаһи халг эдэбијјатынын ајры-ајры нөвлэриндән нүмунәләр өј рәдилир, бу вә ја башга синифдә нэр нөвүн хүсусијјәти һаг гында нэзэри мэлумат верилир. Шифаһи халг эдэбијјаты һаггында мэлумат Азәрбајчан мәктәблэринин VIII синифиндә даһа дә дэринләшдирилир. Сонракы синифләрдә (IX—X) шифаһи халг јарадычылыгы нүмунәлэри өјрәдилмәдијиндән, онларын нэзэри хүсусијјәти һаггында тәкрат сөһбәт кетмә дијиндән VIII синифдә халг јарадычылыгы нөвлэринин хүсу сијјәтлэри һаггында биликләр формалашдырылмалы вэ ша кирдлэрин бу барәдәки тәсәвүрлэри тамамланмалыдыр. Бу чәһәт таләб едир ки, шифаһи халг эдэбијјатынын ајры-ајры нөвлэринин хүсусијјәти һаггында биликлэри формалашдыр маг үчүн мүхтәлиф нүмунәләр үзэриндә шакирдлэрин мүшә һидәси тәшкил едилсин, нэзэрә чатдырылачаг билик шакирд лэрин нүмунәләр үзэриндә апардығлары мүшәһидәнин нә тичәси олсун. Дејәк ки, тапмачанын хүсусијјәтлэри үмуми ләшдирилмәли, шакирдлэрин бу барәдәки биликлэри форма лашдырылмалыдыр. Бу мәгсәдлә ашағыдакы кими иш апа рылыр.

«Бир гушум вар алача,
Кедәр, гонар ағача,
Өзүнә бир ев тикәр,
Нә гапы гојар, нә бача».

М.— Бу тапмачанын чавабы нәдир?

Ш.— Бунун чавабы «ипәк гурду»дур.

М.— Нәмин тапмачада ипәк гурдунун хүсусијјәтлэри вә јахуд әләмәтлэри нечә ифадә олунмушдур?

Ш.— Ағача гонмаг, ағачда өзүнә јува тикмәк, эсасән, гуша мәнхус олан хүсусијјәтдир. Ипәк гурду да ағач гырын тыларынын (тут ағачындан кәсилмиш будағлары) үстүнә дымашыр. Бу тапмачада ипәк гурдунун эсас хүсусијјәти үчүнчү, дөрдүнчү мисраларда бир гэдәр дә ајдын ифадә олу нур. Белә ки, башга гушлар ағачда јува тикәркән өзү үчүн чыхыш (хедиш-кәлиш) јолу гојдуғу һалда, тапмачада һаг гында данышылан гуш нсә һазырладыгы јувада һеч бир таны, кириш јолу гојмур. Белә јуваны да анчаг ипәк гурду азырлајыр.

М. — Бу тапмача барэсиндэ ифадэ тэрзи, форма бахымындан нэ демэк олар?

Ш. — Нэзэрдэн кечирдижимиз тапмача ше'р шэклиндедир: мисраларда өлчү, гафијэ, аһэнк ајдын мүшаһидэ олунур (һәр мисрада 7 һеча вар, 4—3 бөлкүсүндөдир, «ағача», «алача», «бача» сөзләри һәмгафијәдир).

Тапмачанын хүсусијјәти бир нечә нүмунә үзәриндә бел мүшаһидә едилир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, нүмунәләр үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәсини карточка пајлама јолу илә дә тәшкил етмәк олар. Бу мөгсәдлә һәр карточкаја мүхтәлиф тапмача (јахуд башга нүмунә) јазылыр, һәр шакирдә бир (јахуд ики шакирдә бир) карточка верилир, чавабыны тапмаг, ифадә олунан әләмәтләри мүјјәнләшдирмәк вә с. тапшырылыр. Шакирдләр нүмунәләр үзәриндә мүс тәгил дүшүнүр, һаггында данышылан әшјанын әләмәтләри әтрафында фикирләшир, тапмача үзәриндә мүшаһидә апарыр. Сонра мүәллим ајры-ајры шакирдләрә мүрачиәтлә карточкада јазылмыш тапмачаны изаһ етдирир.

Мүхтәлиф нүмунәләр үзәриндә апарылан мүшаһидәнин нәтичәси ашагыдакы кими формалашдырылыр.

— Тапмачалар јыгчам вә конкрет олур, лакин дәри мәна ифадә едир. Һәр һансы тапмачада тапылмасы мөгсә олан әшјанын мүхтәлиф әләмәтләри тапмачанын өзүндә үстү өртүлү шәкилдә верилир. Һәммин әләмәтләр адамы фикирләшмәјә, онун нәјә анд олдуғуну ахтарыб тапмага мәчбур едир. Тапмачалар ики мүхтәлиф әшјанын гаршылашдырылмасы әсасында јараныр. Нэзәрдә тутулан әшјалар арасында охша чәһәтләр мүјјәнләшдирилир, бир әшјаја анд олан әләмәти (јахуд кејфијјәтин) көмәји илә башга бир әшјанын тапылмасы әсас мөгсәд олур. Бу чәһәтинә көрә бөјүк јуан алими Аристотел тапмачаны «ән көзәл истинарә» адландырыр. Тапмача тәфәккүрү игиләшдирир, зейни инкишаф етдирир, адамы дүшүнмәјә, ахтармага истигамәтләндирир. Бөјүк рус педагогу К. Д. Ушински белә әдәби нүмунәләри, чох доғру олараг «аглан кимнастикасы» кими гиймәтләндирир. Тапмачалар әксәр һалда ше'р шэклиндә јаранараг, мүјјән ритма аһэнкә малик олур. Она көрә дә тапмачалар тез әзбәрләнир вә узун мүддәт һафизәдә галыр.

Јахуд VIII синифдә бәдн әдәбијјатын хүсусијјәтләри ону инчәсэнәтин башга нөвләриндән фәргләндирән спесифик чәһәтләр һаггында ајдын тәсәввүр јарадылмалыдыр. Бу нэзәри мәсәлә үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәсини тәшкил

етмәк олдуғча фәјдалыдыр. Белә олдуғда шакирдләр бәдн әдәбијјатын хүсусијјәтини, инчәсэнәтин башга нөвләриндән фәргли чәһәтләрини даһа јахшы дәрк едирләр. Бу нэзәри айналыш үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәсини тәшкил әввалчәдән мүјјән һазырлыг иши апармагы тәләб едир. Ејни объектә инсан портрети, тәбиәт тәвири, мүјјән әшјанын тәвири вә с. анд ајры-ајры инчәсэнәт нүмунәләри (рәссам тәвириндән чәкилмиш шәкил, һејкәлтараһ тәрәфиндән һазырланмыш бүст, бәдн әсәрдән сечилмиш парча вә с.) мүјјәнләшдирилир. Әкәр мәктәбдә техники васитәләрдән истифадә етмәк мүмкүндүрсә, һәммин нүмунәләри нүмајиш етдирмәк үчүн һазырлыг иши апарылмалыдыр.

Синифдә бу нүмунәләрин һәр бири көстәрилир, шакирдләрә мүшаһидә етдирилир, онлар үзәриндә мүсаһибә апарылыр, нэзәрдә тутулан бәдн парча охунур, сонра мүшаһидәнин нәтичәси мүәллим тәрәфиндән үмумиләшдириләрәк, ашагыдакы кими формалашдырылыр.

— Бәдн әдәбијјат инчәсэнәтин бир нөвүдүр. Һејкәлтараһлыг, рәссамлыг, ме'марлыг, мусиги дә инчәсэнәт нөвләридир. Лакин бунларын арасында мүјјән фәрг вар. Бу фәрг һәр шејдән әввал, тәсвир объектини гаврама имканы илә бағлыдыр. Көстәрилән нүмунәләрдән ајдын олур ки, һејкәлтараһлыг инсан симасындакы чизкиләри, фикри әләмәтләри, бәдн үзвләринин көзәлликләрини ифадә едир. Лакин о, тәсвир етдији адамын, онун һәр һансы бир бәдән үзвүнүн бир вәзијјәтини әкс етдирир. Рәссамлыг нүмунәләри тәсвир объектини һејкәлтараһлыга нисбәтән даһа кениш әһатә етмәк имканына маликдир, һәтта инсанын дахили аләмнин дә гавраја билир. Лакин рәссамлыг да объектин ачаг бирчә аныны ифадә етмәклә мәһдуддур. Әдәбијјат исә сечдији объект даһа кениш, һәртәрәfli тәсвир етмәк, гаврамаг имканына маликдир. Мәсәлән, сөзләр васитәсилә инсанын харичи көрүнүшү, мәнәвијјаты, ону дүшүндүрән әсас мәсәләләр, харичи көрүнүшүндә, дахили аләмниндә әмәлә кәлән дәјишиклик—бир сөзлә, мүхтәлиф вәзијјәти ифадә олунур. Она көрә дә әдәбијјат сөз сәнәти адланыр. Әдәбијјат башга инчәсэнәт нөвләринин үнсүрләрини өзүндә бирләшдирир*. Инчәсэнәт нөвләринин васитәләри дә мүхтәлифдир: һејкәлтараһлыгынкы кил, даһ; рәссамлыгынкы кағыз, гәләм, боја, фырча; әдәбијјатынкы исә

* Бах: В. Г. Беллински. «Әдәбијјатын нөвләрә вә шәкилләрә бәләннәси», Сечилмиш мәгаләләр, Баки, 1948.

сөздүр. Сөз бүтүн башга сәнәт нөвлөрүнүн берә биләчәји менләри ифадә етмәјә гадирдир.

Мәктәб тәчрүбәсиндә дәфәләрлә сүбут едилмишдир ки әдәбијјатын хусусијјәтини иччәсәнәтнн башга нөвләри илә мүшәһидәли шәкилдә ифадә едән бу һөкмләр, шакирдләрин мүшәһидәсинин нәтичәси кими формалашдырылдыгда даһи конкрет вә мөһкәм олур.

Әлбәттә, орта мәктәбдә әдәбијјәт нәзәријјәсиндән өјрәдиләчәк бүтүн аңлајышларын хусусијјәтләрини мүшәһидә етдирмәк мүмкүндүр. Лакин бунларын һамысы һаггында сөһбәт ачмаға еһтијјач јохдур. Ону демәклә кифәјәтләнмәк олар ки, ајры-ајры әдәби нөвләр, бәднн тәсвир вәситәләри, Азәрбајчан шәринин вәзн вә шәкилләри, бәднн әсәрдә сүжет хәттинин инкишаф мәрһәләләри вә с. һаггында биләкләри үмүмиләшдириб формалашдыраркән мүхтәлиф нүмунәләр үзәриндә шакирдләрин мүшәһидәсини тәшкил етмәк чох фәјдәлидир. Бу, ејни заманда шакирдләри әсәр үзәриндә мүстәһзил ишләмәјә, бәднн чәһәтдән она мүнәсибәт билдирмәјә тәһлил етмәјә һазырлајыр.

II. Әдәби-нәзәри аңлајышларын әдәбијјат тарихи илә әлағәләндирилмәси. Орта мәктәбин VIII—X синифләриндә әдәбијјат там курс кими тәдрис олунур, бурада шакирдләр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи илә, әдәби просеслә таныш етмәк әсас мәгсәд олдуғундан, әдәбијјат нәзәријјәси мәсәләләрдә һәмнин тарихи инкишаф просеси илә әлағәләндирилмәли һәмнин дөвр үчүн сәчијјәви олан нәзәри мәсәлә онунла бағлашәкилдә өјрәдилмәлидир. Һәр бир ичтимаһ һадисә баш вердији мүнһитлә, шәрантлә бағлы олдуғу кими, әдәбијјат нәзәријјәсиндән өјрәдилән аңлајышлар да мүүјјән әдәби мүнһитлә әдәбијјатын инкишафы илә шәртләшир. Бу фикри ајры-ајры жанр вә нөвләр, бәднн јарадычылығ методу, әдәби мәктәбдил вә үслуб мәсәләләри вә с. һаггында демәк олар. Фикримизи әсасландырмағ үчүн Азәрбајчан әдәбијјаты нәзәријјәсиндән бәзи фактлары нәзәрдән кечирәк.

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи мүүјјән дөвләрә бөлүнур. Бу бөлкү програм вә дәрсликләрдә дә ајдын ифадә олунур вә орта мәктәбин јухары синифләриндәки әдәбијјат тәдрисиндә һәмнин бөлкү әсас кәтүрүлүр. Ејни заманда һәр дөврлә әдәбијјатымызын хусусијјәтләрини шакирдләрин нәзәријјә чатдырмағ мүнүм мәсәләләрдән бири кими гаршыда дурур.

VIII синифдә Азәрбајчан әдәбијјаты XVIII әсрин сонуну гәдәр олан дөврү әһәтә едир. Бу дөвр әдәбијјаты классик әдәбијјат адланыр. Бу синифдә Азәрбајчан классик әдәбијјаты илә әлағәдар оларағ, бир сыра нәзәри аңлајышлар, әдәби нөвләр, үслуб хусусијјәтләри барәдә сөһбәт ачмағ вә шакирдләрдә тәсәввүр јаратмағ лазым кәлир. Бу күнкү әдәбијјатымызда ишләнмәси мәғбул сәјылмајан: нәт, миначат, сәчијјә, мәрсијјә, мәдһијјә, һәчв вә с. кими әдәби мәсәлә, фәхријјә, Азәрбајчан классик әдәбијјатында тез-тез раст кәлән нөвләрә бунлардан һәр биринин хусусијјәти шакирдләрин лирик ки, бунлардан һәр биринин хусусијјәти шакирдләрин нәзәринә чатдырылмәлидир. Классик әдәбијјатымыз үчүн сәчијјәви олан бу әдәби нөвләр, һәмнин тарихи шәрайтлә, әдәби мүнһитлә, әдәбијјатын гаршысында дуран мәгсәд вә вәзибәтлә, әдәбијјатын гаршысында дуран мәгсәд вә вәзибәтлә, әдәбијјаты үчүн сәчијјәви олан шәр формаларындан бири гәсибәтләдир. О дөврдә гәсидәнин дәбдә олмасы, биләвәситә ичтимаһ мүнһитлә, дөвләт гурулушу илә бағлы иди. О заман өлкә мәнәһишләри шәһәрләрдә тәрәфиндән идарә едилди. Сөз сәнәт-ајры-ајры шаһлығлар тәрәфиндән сарәјә чәлб олунурду. Сарәјдә јашакарларынын әксәријјәти сарәјә чәлб олунурду. Сарәјдә јашајан, јазан шаир өз һөкмдарыны јерли-јерсиз мәдһи етмәли, тәрифтләмәли иди. Бу сәбәбдән дә гәсидә шәр формасы чох ишләдилди. **Нәт, миначат** кими әдәби формалар исе дини идеолокија илә бағлыдыр. Классик әдәбијјатда ири һәмнин эпик әсәрләрин **нәт, миначатла** башламасы әдәби әһәтә чеврилмишди. Шаир, әсәрин башланғычында аллаһын гүдрәтиндән, дүнјанын аллаһ тәрәфиндән јарадычынын» гаршыбәјүк «кәрәм саһибн» олмасындан, бу «јарадычынын» гаршысында өзүнүн ачизлијјиндән сөһбәт ачмәли, сонра пејгәмбәрин гүдрәт вә гүдсијјәтини дәбдәбәли үслубда тәрәннүм етмәли, нәһәјәт, онлардан көмәк, гүввәт истәјәрәк әсас мөвзү-ја кечмәли иди. Мәшһур сөз усталары бу әдәби гәјдәлә әмәл етмәли идиләр.

Јахуд «реализм» аңлајышы һаггында шакирдләрдә тәсәввүр јарадылмасыны нәзәрдән кечирәк.

Әдәбијјат тарихини ајдын тәсәввүр етмәдән, «реализм» аңлајышыны, она даһил олан нөвләри (тәнгиди реализм, социалист реализми) вә онларын хусусијјәтләрини дәрк етмәк олмаз. Әдәбијјатымызын тарихини хатырлатдығдан сонра шакирд аңлајыр ки, М. Ф. Ахундовун реализминин М. П. Вагифин јарадычылығында мүшәһидә олунан реализмдән фәргәләндириән, она тәнгиди руһ верән тарихи инкишаф илә әлағәдар әдәбијјатда мејдана кәлән јени проблем, јени мөвзү—

феодал дунясынын ич үзүнү ачмаг, мүлкөдөр һәјатынын ичти ридән чүрүдүүнү көстөрмөк, кениш халг күтләсини гәфләтлән хуусундан ојатмаг иди. һәјата белә реалист мүнәсибәтләрдә вердијев, М. Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә вә башга әдәбијат синамаларын јарадычылыг руһуну тәшкил едир. Бу дөвр әдәбијатында өзүнү көстөрән реализм «тәнгиди реализм» адлаһып ир. Бу јарадычылыг методуна әсасланан јазычылар чәмијәт јәтдә мүшаһидә етдикләри мәнфиликләри тәсвир вә тәнгиди едир. Лакин реализм методуна әсасланан јазычы мүшаһидә етдији мәнфиликләри әкс етдирмәклә, тәнгид атәшинә тугмагла кифәјәтләнмир, ејни заманда ичтимаи инкшафда баһгалдыран јени идејалары, мүтәрәгги фикирләри дә нәзәрдә тәгачырмыр, јенилији көһналикә гаршы гојур, онларын чиддә мүбаризәсини верир. Азәрбајчан әдәбијатында М. Ф. Ахундовун «Мүсјо-Жордан дәрвиш Мәстәли шаһы», «Алданмыш кәвакиб»и, Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин»и, Ә. һагвердијевин «Бәхтсиз чаван»ы, Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүкләри»и вә с. реализм јарадычылыг методу әсасында јаранар әсәрләрдир.

Шакирдләр совет әдәбијаты реализм јарадачылыг методуна әсасландығыны өјрәнирләр. Лакин бу реализм тәнгиди реализмдән фәргләнән, јени хүсусијәтләрә малик олан јени реализмдир—социалист реализмдир. Реализмә јени хүсусијәт верән, онун мәзмунуну дәјишдирән исә халгын инкишаф тарихи илә әлағадар олан, онунла сәсләшән әдәбијатын мәзмунудур—совет ичтимаи һәјатыдыр, совет адамларынын мадди рифаһы, әмәк чәһәсиндә јаратдығы харүгәләрдир. Буна көрә дә бу реализм социалист реализми адланыр. Азәрбајчан совет әдәбијатында: Ч. Чаббарлынын «Севил», «Алмаз»; С. Вургунун «Вагиф», «Муған»; М. һүсәјнин «Абшерон», М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн»; С. Рәһимовун «Мейман» вә с. бу кими әсәрләр социалист реализми принципләри әсасында јаранан әсәрләрдир.

Драматик жанр вә онун хүсусијәтләрини шакирдләр дәрһидән өјрәтмәк үчүн һәмнин жанры, әдәбијатымызда јаранма тарихи илә әлағәләндримәк лазым кәлир. Азәрбајчанда драматуркијанын мејдана кәлдији дөврдә әдәбијат гаршысындакы вәзифәни дәрк етмәдән, М. Ф. Ахундовун нә үчүн мәнз бу жанра мејл етмәси зәрурәтини баша дүшмәк олмаз.

V СИНИФДӘ МАРК ТВЕНИН «ТОМ СОЈЈЕРИН МАЧӘРАЛАРЫ» ӘСӘРИНИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Мәммәдбағыр ҺӘЈАТЗАДӘ
В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими

Орта мәктәбдә харичи өлкәләр әдәбијатынын тәдريس V синифдән башланыр. V синфин «Әдәбијат» китабына Марк Твенин «Том Сојјерин мачәралары» романындан үч фәсил салынмышдыр. Һәмнин фәсилләр—«Мәсәлә вурушмадан башланыр», «Подратчы-рәнксаз» вә «Гәбристанда гәтл» адланыр.

Марк Твенин әсәрини шакирдләрә јахшы өјрәтмәк үчүн, орта мәктәб мүәллимләринин өзләри јазычынын јашадығы ичтимаи дөвр вә әдәби мүнһитлә таныш олмалыдырлар.

Әдибин һәјат вә фәалијјәти Америкада ичтимаи вә сијаси зиддијәтләрин ән чох кәскинләшдији бир дөврә тәсадүф едир. Америкада зәнчиләрин азад олмасына тәрәфдар олан капиталистләрлә көһнә гулдурлар арасындакы зиддијәт—1860—1865-чи илләрдә вәтәндаш мүһарибәсинә сәбәб олду. Һәмнин мүһарибә капиталистләрин гәләбәси илә гуртарды. Өлкәдә капиталист әлағәләриниң (тичарәт, сәнаје, банк вә пул) бүтүн саһәләри инкишаф етмәјә башлады, бунун нәтичәсиндә XIX әсрин сон рүбүндә Америкада әмәклә капитал арасындакы зиддијәт даһа да кәскинләшди. Һаким буржуа даирәләри өлкәдә жүксәләп ингилаби һәрәкәти боғмаг үчүн һеч бир чинәјәтдән чәкинмәдиләр, сәнаје шәһәрләрини бүрүјәи фәһлә үсјяларыны јатырмаг үчүн һәрби һиссәләри ишә салдылар вә үсјянын рәһбәрләриндән 19 нәфәрини едам етдиләр, аичмаг бу чәза тәдбирләри мүбариз фәһлә синфини гәләбәјә инамыны сарсыда билмәди. Онлар капиталист чәмијјәтинә гаршы өз мүбариз үсулларыны даһа да тәкмилләшдирдиләр.

лији вә сәмимилији илә һамынын диггәтини өзүнә чәлб едир
Том мәктәбдән гачыр, анчаг о, позгун күчә ушағы дежил, елә
дә Томун мәктәб вә килсә мәшғәләләринә рәғбәт бәсләмәмәс
һәлә онун тәнбәд вә јарамаз олмасындан ирәли кәлмир.

Мүәллим шакирдләрә баша салмалыдыр ки, Томун мә
тәбдән гачмасына сәбәб мүәллим Доббинсин ушагларла ко
лик вар. О, ушаглара һеч бир елми мә'лумат вермир, Доб
бинсин бүтүн варлығыны әталәт вә кәсаләт бүрүмүшдүр.
Онун өзүндә, һәрәкәтләриндә һәјат ешги јохдур. Доббинс
ушагларын инсани ләјагәтләрини тапдалајыр, онлара чисма
ни чәза верир. Шакирдләрин алчәлдылмасындан о, һәз
алыр. Она көрә дә ушаглар Доббинсә нифрәт едирләр вә
мәктәбдән јайынмаға чәнд едирләр. Том мәктәбдән јайынма
ла тәбиәтә вә онун мин бир сирли һикмәтинә мараг көстә
рир. Том өз мараглы әјләнчәләри илә јолдашларынын гәл
бинә јол тапыр вә онлары әтрафына топлаја билир. Мешәдә
досту Чо Гарперлә мәшһур инкилис халг гәһрәманы Робин
Гуду тәглид етмәсиндән мә'лум олур ки, Том кечмиш вә бу
күнкү ичтимаи һадисәләри өјрәнир. Инсанын чәли һә
јатына мараг көстәрир. О, гәһрәмәнлыг дастанларындан сөһ
бәт ачыр, демәк, Том китаб охујур, гәһрәмәнлары вә онла
рын нәчиб инсани кејфијјәтләрини сеvir.

Том сөһбәт заманы һекә дејир: «Робин Гуд дүнјада һа
мыдан аличәнаб бир адам олмушдур. О, јалныз варлылары
талан етмишдир, јохсуллара исә тохунмамышдыр... Робин
Гуд јохсуллары сеvirди... Инди елә адамлар јохдур».

Мүәллим шакирдләрин диггәтини бу чәһәтә јөнәлтмәли
дир ки, Том јашадығы дөврүн тамаһкар инсанлары илә кеч
мишдә фәалијјәт көстәрән гулдурлары (халг гисасчыларыны)
бир-бириндән фәргләндирә билирди; Том гулдурларда (халг
гисасчыларында), сәрвәт үчүн дүнјаны гырғына вермәјә һа
зыр олан мүасирләриндән, даһа хејирхаһ вә јүксәк инсани си
фәтләр көүрдү. Елә она көрә дә Том бүтүн өмрү боју гулдур
олмаг арзусу илә јашајыр вә өз арзусуна гисмән дә наил
олур. Том һәтта Чо Гарпери вә һеки дә гулдурлуға чәлб едә
билир. Онлар өзләринә китаблардан көтүрдүкләри гондарма
ләгәбләр дә гојурлар.

— Испанија Дәнизләринин Гара Интигамчысы — Том
Сојјер!

— Ганлы әл—Һек Фин!

— Океанлар туфаны—Чо Гарпер!
Беләликлә, 3 гулдур— онларын мәнликләрини эзән бур
жуа шәһәриндән узагда мешәдә бир мүддәт гулдур кими ја
шәјырлар!

Том јашадығы Сент Петербург—буржуа шәһәриндә һәр
шәјин—намусун, ләјагәт вә вәзифәнин пулла алыныб-сатыл
дығыны көрүб дәрк едирди. Бу шәһәрин мешшан буржуа нү
мәјәндәләри адамын инсанлыг ләјагәтинә дежил, онун малик
олдуғу сәрвәтә көрә һөрмәт едирдиләр.

Тому, әввәлләр сәфил адландыранлар, сонра хәзинә
тапыб варланан Тому шәһәрин ән ағыллы адамы һесаб едир
ләр. Том белә ријакарлыға нифрәт едир. Томла һек хәзи
нә тапыб варлананда, шәһәрә ән бөјүк чакнашма дүшдү. Һа
нә тапыб варлананда, шәһәрә ән мө'тәбәр адамлар белә хәзи
нә ахтармаг үчүн шәһәрин әтрафыны газыг-газыг етмәјә, ха
рабальгылары ахтармаға башлајырлар.

Том исә китабларда раст кәлдији гәһрәмәнлар кими әда
ләтли вә хејирхаһ олмаға чәнд едирди вә һәмин гәһрәмәнлар
кими өз һәјатыны да мә'налы вә парлаг гурмаг истәјирди. Нә
Том вә нә дә онун гулдур достлары сәрвәт үчүн инсан ганы
ахытмаг, аилә дағытмаг фикриндә дежилдиләр. Онлар хәзинә
тапыб варланмаг истәјирдиләр, анчаг Том үчүн варланмаг
һәјат мөгәди дежилди.

Доғрудур, хәзинә ахтармаға башлајанда Том да, һек дә
гызыл, брилјант тапмаг арзусунда идиләр. Лакин хәзинә он
ларын әлине кечдикдә, мә'лум олду ки, һеч дә пул онлара
лазым дежилдир.

Буржуа-мешшанларынын ејбәчәр һәјат тәрзинә нифрәт
едән Том варландыгдан сонра да гулдур олмаг фикриндән
чәкинмир. О, һеклә сон сөһбәтиндә дә дејир:

«— Бура бах, һек, варланмыш олсам да, мәним үчүн
фәрги јохдур, чыхыб кедәчәјәм гулдурлуға!»

Томун мұлаһизәсинә көрә: «Бүтүн өмрү боју Бирләшмиш
Штатларын президенти олмагданса, бир ил Шервуд мешә
синдә гулдур олмаг даһа јахшыдыр».

Һек: «Јох, Том дејирди: бу вар-дөвләти мән даһа истәми
рәм, бу лә'нәтә кәлмиш чансыхычы евләрдә мән даһа јашамаг
истәмирәм! Мәним мешә, чај, бу чәлләк хошума кәлир, елә
бурада, бу чәлләјин ичиндә дә олачағам.

Мүәллим, динин инсанлары зәһни чәһәтдән шикәст етди
ни шакирдләрә баша салмалы вә көстәрмәлидирләр ки, То

мун килсәҗә лагејд мүнәсибәти, онун чанлы һәҗата олан мәнәҗидән ирәли кәлир. Базар күнү мәчбури сурәтдә килсәҗә кәҗәк мәҗәк вә мә'насыны билмәдиҗи зәһләтәкән дини ше'рләри әҗәбләмәк һеч кәсин хошуна кәлмир. Том да һәҗат ешгинә маһлик олан башга инсанлар кими, килсәдә чансыхычы мәшһүрләдә иштирак етмәк истәмирди.

Һәтта о, бир дәфә килсәдә итлә бөчәҗин ојунуну тәшккилдир, һәм өзү әҗләнир, һәм дә итин зинкилдәмәси илә бүтүрә килсәҗә кәләнләри күлдүрүр.

Мүәллим синифдәнхәрич мütалиә јолу илә «Том Сојҗер» мәчәралары» әсәрини шакирдләрә охутмаға наил олмалыдыр. Шакирдләрин иштиракы илә Том вә һекин мәрдлик вә башла јүксәк инсани кејфијјәтләри ашкара чыхарылмалыдыр.

Гәбристанда һинди Чо һәким Робсону өлдүрүб, сонра да Меф Петтери гатил кими иттиһам етмәси, Томла һекин дәшәтә салыр. Меф Петтерин наһаҗ јерә һәбс олунмасы Томла вичдан әзабы верир. О, чох руһи сыхынтылардан сонра вә һәҗатыны тәһлүкә гаршысында гојур вә наһајәт Том мәһкәмәдә һәҗигәти сөјләмәкдән чәкиямир. Онун фәдакарлығы нәтәҗәсиндә күнаһсыз Меф Петтер һәбсханадан бурахылыр.

Мүәллим шакирдләрин дигәтини Сент Петербург шәһәриндә сәфил һәҗат кечирән һек сурәтинә дә чәлб етмәлидир. Чүнки һек, дул гадын ханым Дугласын һәҗатыны тәһлүкәдән гуртарыр, јалныз һекин мәрдлији вә фәдакарлығы нәтәҗәсиндә һинди Чонун ханым Дуглас үчүн һазырладығы суһәтләсдин гаршысы алыныр вә һәр ики чани өз чәзаларына чәтәтирлар.

Мүәллим Томун ән јүксәк әхлағ нормасына малик олмасындан да сәһбәт ачмалыдыр. О, Бекки илә бир нечә күн мағарада галыр, онун сә'ји нәтичәсиндә шәһәр һакиминиң гызы Бекки өлүмдән хилас олур.

Том өз нәчиб сифәти илә күбар аиләләри белә, дүшүрүрмәҗә вадар едир, әввәлләр өз гызы Бекки илә Томун сәһбәтиндә бир партада отурмасына разы олмајан һаким Тетчер мағара әһвалатындан сонра, о, Тому милли һәрби академияға јаја дүзәлтмәҗә вә ејни заманда өлкәнин ән јахшы мәктәпләриндә һүгүг елмини өјрәнмәсинә чалышыр.

Тетчерин Тома белә мүнәсибәти, һакимин аличәнаблыгындан дејил, Томун јүксәк инсани сифәтләрә малик олмасынын нәтичәсидир.

БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИН ИФАДӘЛИ ОХУСУНУН БӘЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Дурсун МӘММӘДОВ,

В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти.

Мәктәбдә бәдии мәтнләрин ифадәли охусу вә мүәллимин ифадәли гираәти шакирдләрин шифаһи нитг мәдәнијјәтинин инқишафы үчүн әсас вәситәдир. Ифадәли оху мәшғәләләри бәдии әсәрләри мәктәбдә инчәсәнәтин бир нөвү кими өјрәнмәҗә имкан верир. Бу исә естетик тәрбијә ишиндә чох мүнүм вә зарур шәртләрдән биридир. Ифадәли оху мәшғәләләри мүәллим-филологун үмуми пешә һазырлығы системиндә башлыча амилләрдән биридир. Ифадәли оху үзрә мәшғәләләр дүзкүн педагожи истигамәтдә гурулдуғу заман фәјдалы ола биләр. Бу мәшғәлә нөвү мүәллими јени билик вә вәрдишләр системиндә илә силаһландырыр. Мәктәбдә ифадәли оху мәшғәләләринә әдәбијјат тәдрисинин тәркиб һиссәси кими бахмағ лазымдыр. Ифадәли оху тәллими бәдии оху сәнәтинин нәзәри әсаслары үзәриндә гурулуру. Мәктәбдә ифадәли оху мәшғәләләри икки шәкилдә апарылмалыдыр:

1) ифадәли оху сәнәтинин нәзәри мәсәләләри илә шакирдләри таныш етмәк, 2) өјрәнилмиш нәзәри мәсәләләри конкрет бәдии әсәрләрин нүмунәсиндә јохламағ.

Ифадәли оху мәшғәләләрини даһа сәмәрәли тәшккил етмәк үчүн мүәллим оху сәнәтинин техники, мәнтиги вә бәдии шәртләрини мүкәммәл билмәлидир. Бәдии әсәр охучуја о заман гүввәтли тәсир бағышлајыр ки, онун фикир вә хәјалыны, дујғуларыны охшаја билсин. Бунун үчүн әсәри охуја шәхс орада тәсвир едилән һадисәләрин даһили мә'насыны, дујғулары, әһвали-руһијјәни, еһтирасы сәслә, тәләффүзлә, мәнтиги вурғу илә ифадә етмәји бачармалыдыр.

Мәктәбдә әдәбијатын тәдриси процесиндә ифадәли оху хүсуси бир естетик кејфијјәт газаныр. Бәдии әсәрин һәр тәрәfli вә мүкәммәл өјрәнилмәси ифадәли охуда үч мәсәләнин мүвәффәгијјәтли һәллиндән асылыдыр. Булар ашағыда кылардыр: 1) мүәллимин ифадәли охусу, 2) синифдә әсәрин тәһлили, 3) шакирдләрин ифадәли охусу.

Мүәллимин ифадәли охусу. Мүәллим дәрсә һазырлашар кән, хүсусән бәдии мәтн үзәриндә ишләјәркән һәр бир бәдии деталы, һәр бир поетик фикри естетик бахымдан гијмәтләндирир. Фикри ифадә етмәк үчүн мүәллим даһа мүнәсиб сөзләр сечир вә мәгсәдәүјгүн тәләффүз үслубу мүәјјәнләшдирир. Шүбһәсиз ки, сөз усталығына јијәләнмәк мүәллимдән бөјүк әмәк вә зәһмәт тәләб едир.

Мә'лумдур ки, ади, күндәлик һәјатда бу вә ја диқәр сөз мүәјјән мәгсәдә ишләдилер. Сөзү дејән, сөјләјән шәхс дејјини ешиди, һисс едир вә динләјичијә нечә тә'сир бағышладығыны да көрүр. Әкәр мүәллим әсәр үзәриндә ишләјәндә һадисәләри мүәллифин көстәрдији образларын, һадисәләрин маһијјәтинин ачылмасы заманы бәдии бојаларла көрмә имканы јаратса вә буну бир нечә дәфә шакирдләрин көзү гаршысында тәқрар етсә, шакирд бу сөзләри ешитдикчә санки бир рәссамын јаратдығы лөвһә илә таныш олачагдыр.

Бәдии әсәрин шакирд ағына, һиссинә, ирадәсинә дүзкүн тә'сири мүәллимин ифадәли, емоционал охусу илә дә мүәјјән олунур. Буна көрә дә нечә охумаг, оху заманы өзүнү нечә алармағы билмәк мүәллим үчүн вачиб мәсәләдир.

Мүәллим һәр һансы бир әсәри синифдә ифадәли охујанда илк нөвбәдә билмәлидир ки, о әсәри бәдии гираәтлә динләјичиләрә чатдырмалы, бу процесдә мејдана чыхан фикирләри шакирдләрә тәһлил етмәлидир. Буна көрә дә мүәллим диғгәтини әсәсән о фактларын үзәриндә чәмләшдирмәлидир ки, булар мөвзуја биләваситә даһа чох јахындыр. Бөјүк рус педагогу Макаренко өз мүәллими Нестеров һаггында јазырды ки, о һәмишә хитабәт күрсүсүнүн даһында дајаныб садә, ајдын, дәгиг иитг сөјләрдә. Онун даһышығында түнд сөзләрә чох надир һалларда раст кәлмәк олар. Лакин Нестеровун мимикаларында о гәдәр емосија, о гәдәр ағыл варды ки, бир онун каһ тәғдиредичи, каһ тәрәддүдлү бахышларындан ајрыла билмирдик. Бизә әсәри охујанда, о, санки һәмишә әсәри јашајырды.

Мүәллим ифадәли оху заманы сөһв һәрәкәтләр едәр сә, о, шакирдләрин диғгәтини әсәрдән јајндырар, әсәр онла

ры марағландырмәз. Белә һалларда шакирдләр дарыхар вә нәтичәдә онлар мүәллимә гулаг асмазлар. Буна көрә дә мүәллимин синифдәки бүтүн һәрәкәтләри әсәрин аһәнкинә ујгунлашдырылмалыдыр. Мүәллим ше'р вә ја һекајә охујаркән һеч бир тәсадүфә, тәәччүблү бахышлара, јерсиз жестләрә јол вермәмәлидир. Ифадәли оху заманы һәр шеј шакирдләри марағландырмаға вә онларын естетик зөвләринин инкишафына јөнәлдилмәлидир.

Мүәллим ифадәли оху үчүн синифә там һазыр кәлмәлидир. Шакирдләр буну илк бахышдан һисс етмәлидирләр. Суал олуна биләр ки, мүәллимин ифадәли охусу дәрсин һансы мәрһәләсиндә олмалыдыр? Бу мәсәлә илә әлағәдар көрмәкли методист-алим М. А. Рыбникова јазыр: «Мүәллимин ифадәли охусу әсәрин тәһлилиндән әввәл олмалы вә әсәрдәки мәзмунун шакирд тәрәфиндән баша дүшүлмәси үчүн ачар ролуну ојнамалыдыр. Шакирдләрин ифадәли охусу иә әсәрин тәһлили процесини јекунлашдырмалы, баша чатдырмалы, баша дүшүләнни, дәрк едиләнни практик шәкилдә рәализә етмәлидир».*

Әсәрин синифдә тәһлили. Синифдә бәдии әсәрин тәһлили һаггында анчаг мүәллимләр арасында дејил, методист-алимләр арасында да мубаһисәләр кетмәкдәдир.

Әсәрин идеја-бәдии хүсусијјәтләринин тәһлилинә, шакирдләрин әсәрлә синифдәки танышылығына мүхтәлиф мүнасибәтләр вардыр. Сон заманлар әсәрин тәһлилинин ифадәли оху илә әвәз едилмәси мејли күчләнмишдир. Куја әсәрин идеја-бәдии хүсусијјәтләринин синифдәки тәһлили дарыхдырычы олур вә естетик тә'сири азалдыр. Демәли, мүәллим әсәри синифдә тәһлил етмәмәли, анчаг ифадәли оху илә кифәјәтләймәлидир. Әлбәттә, мүәллимин илк вә сон охусундан чох шеј асылыдыр. Лакин әсәрин тәһлилинин ләзымсыз олдуғуну демәк, гәтијјән дүзкүн дејилдир. Мүәллимин ифадәли охусу иә гәдәр чанлы, емоционал олурса-олсун бәдии әсәрин һәр тәрәfli тәһлилинә әвәз едә билмәз. Методист В. Јермилов јазыр ки, һекајәнин әсил мә'насы, әсил поетик маһијјәти анчаг бәдии, конкрет тәһлилдә ачыла биләр.

Синифдә әсәрин тәһлили гаршысында чох чидди мәсәләләр гөјулур. Бурада шакирдләр әсәрин мәзмуну, идејасы илә јанашы, сәнәткарлыг мәсәләләрини өјрәнмәли, бәдии детал

* Избранные труды, изд. АПН РСФСР, М., 1958, сөһ. 369

лары вэ поетик тэсвирлэри һисс етмэлидирлэр. Мә'лумдур ки, бу мүрәккәб мәсәлэлэри анчаг ифадәли оху васитәсиз һәҗата кечирмәк мүмкүн дејилдир. Догрудур, ифадәли оху бәдни әсәрин мазмун вэ идејасынын ачылмасында башлыч ролю ойнајыр. С. И. Абакумов јазады: «Ифадәли оху бәднә әсәрин алашылмасы үчүн ачардыр. Ифадәли охуја билмәјә адам һәнкки бәдни әсәрин көзәллији вэ дәјерини башгасына һисс етдирәр, һәтта, о, өзү дә онун әһәмийәтини дәрк ет билмәз».*

Синифдә әсәрин тәһлили заманы бир чох поетик гәнууларын механизми ачылмалы вэ шакирдләрә изаһ едилмәлидир. Классик ше'рин вәзни вэ бәһрлэри һаггында мә'лумат верилмәсә, һәмни ше'рлэрин дүзкүн охусу һеч заман мүмкүн олмас. Мәсәлән, мүәллим кәстәрир ки, рәмәл бәһриндә олан ше'рләр ағыр вэ ләнкәрли охунмалыдыр. Бу бәһриндә аһәнккиндә бир вүгар, әзәмәт, дөврә, зәмәнәјә гаршы е'тираз олур. Рәмәл бәһринин тәфиллэләри бунлардыр—«фаилатүн, фаилатүн, фаилатүн». М. Фүзулинин «Пәдишаһинин «Куш гыл», М. Ә. Сабирин «Фәһлә» ше'рлэри бу гәбцәдәндир вэ демәли ағыр оху гәјдасы тәләб едирләр.

Јахуд, дејәк ки, сәри бәһриндә јазылган ше'рләр сүр'әтләр оху тәләб едирләр. һәрқаһ бу бәһрдә јазылган ше'рлэри јазылаш охусаг, аһәнкдарлыг позулар. Мәсәлән:

Та кәлирик // биз дә бир аз // алајаг,
Мәһәри үр // фанда вурур // тәк сәбир.
Ја дејирик // ишлэри саһ // манлајаг,
Мәчлисә ә // јанда вурур // тәк сәбир.

Бу ше'р сәри бәһриндә олуб, «мүфтаүлүн, мүф гәүлүн, фаилүн» бөлүмлүдүр. М. Ә. Сабирин «Ағачларын бәһсин» ше'ри дә сәри бәһриндә јазылмышдыр вэ сүр'әтли, и.е. оху гәјдасы тәләб едир. Демәли, шакирдләр әсәр үзәриндә ишләдилмәсә, идеја-сәнәткарлыг мәсәлэләри онлара изаһ едилмәсә, әсил ифадәли оху да мүмкүн дејилдир.

Мүәллим ашағы синифләрдән башлајараг шакирдләр әсәр үзәриндә, әсәрә даир верилмиш суаллар әтрафында ишләтмәлидир. Шакирдлэрин јухары синифләрә кечмәси ил

*Творческое чтение. Бракагуз-Ефрон, 1925, сәһ. 44.

олајар оларат, тәһлил дә мүрәккәбләшмәли, даһа мазмуи олмадыр. Шүбһәсиз ки, әсәрин тәһлилинин мүвәффәқәтләри фааллашдырмаг үчүн мүәллим мүхтәлиф методлардан истифадә етмәлидир. Мүәллимин мүсаһибәси бу мә'лумдур.

Јахшы дүшүнүлмүш вэ бачарыгла апарылмыш мүсаһибә шакирдлэри әсәри дәрк етмәјә һазырлајыр. Мә'лумдур ки, шакирд анчаг дәрк етдији, баша дүшдүјү әсәри јахшы охуја биләр. Јахшы охуја билмәк, јахшы баша дүшмәјин нәтижәси кими мејдана чыхмалыдыр.

Шакирдлэрин ифадәли охусу. Әдәбијат дәрсләриндә шакирдлэрин ифадәли охусу бәдни әсәр үзәриндә апарылган гәнуујагун фаалијәтин јекуну олмадыр. Мүәллимин ифадәли охусу вэ әсәрин синифдә тәһлили әслиндә шакирдлэрин ифадәли охусуна һазырлыг мәрһәлэләри ола биләр.

Бизим тәдрис системинин әсас принципләриндән бири дә булар ки, шакирдләр алдыглары биликләрдән һәјатда мүстәһзил истифадә етмәји өјрәнсинләр. Бу бахымдан әкәр мүәллим бәдни әсәри емоционал, образлы охумаг өјрәтмәјибсә, онун зәһмәтинин чох бөјүк һиссәси һәдәр кедәчәкдир. Бөјүк сөз усталарынын әсәрләрини мүхтәлиф јолларла тәһлил етмәк олар. Әкәр өјрәдилән әсәрләр ифадәли охунмәсә, онда бу әсәрлэрин естетик маһийәти шакирдләр үчүн һәмишә мүһиммалы гәла биләр.

Әсәри ифадәли охумаг үчүн тапшырыг алмыш шакирд әввәлчә бәдни мәтни бир нечә дөфә диггәтлә охумалы, сәнәткарын әсас фикрини баша дүшмәли, охунун мәгсәд вэ гәјәсини дүзкүн тәјин етмәли, өз тәсәвүрләриндә һадисәләри чаһландырмағы бачармалыдыр.

Нәзм әсәрләринин охусу. Ше'р охусунун әсас хүсусийәтләри—аһәнкдарлыг, мусигилилик, емоционал-образлы мазмун һаггында мә'лумат верилмәли, тәгти, вәзн вэ гафијә мүәјјәнләшдирилмәлидир. Лириканын мүхтәлиф нөвләри: тәбиғәт тәсвири, публицист, фәлсәфи, интим лириканын охунмасы, лирик вэ лирик-епик әсәрләрини хүсусийәтләри һаггында да даһышылмалыдыр.

Бәдни нәсрин охусу. Епик әсәрләрдә тәсвир, тәһкијә, мүкалимә вэ диалог һаггында сөһбәт кетмәлидир. Епик әсәрләрдә мәнтиги вурғулардан дүзкүн истифадә олунмасына диггәт јетирилмәлидир. Дурғу ишарәләринин дүшү

пүлмүш интонасија илэ охунмасына, психоложи дугудан и
тифадэ мәсэләсинә фикир верилмәлидир.

Драматик әсәрләрин охусу. Сәһнә дили вә данышыг
нын хүсусијјәтләри. Сәһнәдә мүхтәлиф тәләффүз үслубла
рындан истифадә едилмәси драматик әсәрләрин тәдриси ар
маны диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Диалогларла оху. М
нолог. Тәк адамын охусу кими мәсәләләрин өјрәдилмәси ар
руридир. Програмда олан драматик әсәрләрин ифадәли ох
су үзрә шакирдләрин мүстәгил ишләрини тәшкил етмәк к
рәкдир.

Әлбәттә, һансы жанрда олмасындан асылы олмајара
ифадәли оху һәм емоционал, бир гәдәр риторик, һәм дә һә
чани вургуларла зәнкин олмалыдыр.

Бәди и әсәрин ифадәли охусу, шүбһәсиз ки, оху сәнәт
нин спесифик хүсусијјәтләрини билмәклә мәһдудлаша билмә
Бурада һәмчинин јазычы сәнәткарлығынын характеристика
сы верилмәли, ифадәли охусу тәшкил олунмуш әсәрин сәнәт
карын үмуми јарадычылығындакы јери тәјин олунмалыдыр.
Ифадәли оху үчүн әсәрдән көтүрүлмүш парчанын композиция
јасы ајдынлашдырылмалыдыр. Јазычынын өзүнүн тәсвир
објектинә мүнәсибәти көстәрилмәлидир.

Үмумијјәтлә, бәди әсәр бир сәнәт нүмунәси кими өјрә
нилдикдән сонра, шакирдләр тәрәфиндән ифадәли охунула
биләр. Тәдрис олунан әсәрин сәнәткарлыг сирләрини билмә
дән, јазычынын «гәлбини долдуран» бөјүк фикирләри вә
һиссләри дахилән, руһән јашамадан ифадәли охунун шакирд
ләр тәрәфиндән әсил нүмајиши мүмкүн дејилдир.

ОРТА МӘКТӘБДӘ АШЫГ ПОЕЗИЈАСЫНЫН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Мәммәд ӘЛИЈЕВ
Азәрбајҗан ССР Али вә Орта Ихтисас Тәһсил
Назирлијинин елми-методики кабинетинин методисти.

Орта мәктәбин әдәбијат програмына дахил едилән мөв
зулар ичәрисиндә шифаһи халг әдәбијатынын, о чүмләдән
ашыг ше'ринин тәдриси хүсуси јер тутур. Ашыг ше'рини
тәдрис едән мүәллим бурадакы ше'рләри ики гисмә ајырма
лыдыр. О, шакирдләрә өјрәтмәлидир ки, бунлардан бирин
чиси мәзмуна көрә адландырылан ше'рләрдир; бураја ус
таднамә, көзәлләмә, тәрифнамә, вүчуднамә, чаһаннамә, де
јишмә, гыфыллама, шикајәтнамә, һәчв дахилдир. Икинчи
гисим ше'рләр исә кәсб етдији формаја көрә адландырылан
ше'рләрдир. Бураја бајаты, гошма, тәчнис, дивани, чығалы
гошма, чығалы тәчнис, мүстәзад гошма, додагдәјмәз вә с.
дахилдир.

Шакирдләрә хатырлатмаг лазымдыр ки, биринчи гисмә
дахил олан ше'рләрин өзүнәмәхсус формалары јохдур. Мә
сәлән: көзәлләмә, тәрифләмә, устаднамә, чаһаннамә вә с.
гошма, мүхәммәс, тәчнис формасында олур. Бурада мүәллим
мүгајисә јолу илэ өз фикрини сүбүт едә биләр. Мәсәлән, о,
гошма формасында олан устаднамә, көзәлләмә, тәрифнамә
ни мүгајисәли тәһлил етдикдән сонра, онларын ејни бир пое
тик формада олдуғуну көстәрмәлидир. Көстәрмәлидир ки,
адлары чәкилән һәмин ше'рләр бир-бириндән јалныз кәсб
етдикләри мәзмуна көрә фәргләнирләр.

Әдәбијат мүәллими ашағыдакы ше'рләр һаггында ша
кирдләрә мәлумат вермәлидир.

Устаднамә. Устаднамә устад сөзү, устад нәсиһәти де
мәкдир. Мәлумдур ки, гәдим дөврләрдән бу күнә кими инчә

сэнэт эн мурәккәб әхлаг проблемләринә тохунмагла, инсанларын әхлаг мунасибәтләрини, инсанын әхлаг камиллији һаггында сәнәткарын фикирләрини тәчәссүм етдирмиш вә шәхсијјәтин мәнәви симасынын ичтимаи-тарихи практиканын кедишиндә формалашан кејфијјәтләринин ашкара чыхарылмасына вә мөһкәмләндирилмәсинә көмәк етмишдир. Бу бахымдан јанашдыгда ашыг поезијасындакы устаднамәләри сөзүн һәгиги мәнасында әхлаг мәчәлләси, инсаншүнаслыг елми адландыра биләрик. Бу ше'рләрдә нәсиһәт, мәсләһәт, аталыг-бөјүклүк гајгысы, заман вә мөканла әлагәдар бир дүнјакөрүш, фәлсәфи үмумиләшдирмә, дүнја, аилә, мәишәт, инсани кејфијјәтләр, пахыллыг, рија, јаманлыг, јажшылыг, шәрәф, шәрәфсизлик, вәтән мәһәббәти вә с. кими мәсәләләр һаггында дүшүнчәләр әкс етдирилир. Чох заман устаднамәләри ашыглар һәмишә дастанлардан әввәл демишләр. Устаднамәнин ән көзәл нүмунәләрини, Гурбани, Аббас Туфарганлы, Хәстә Гасым, Ашыг Әләскәр, Нүсәјн Бозалганлы јаратмышдыр.

Устаднамәләрин јаранмасында халг афоризмләринин, инсанларын һәјат тәчрүбәсини өзүндә әкс етдирән әхлаг, нәсиһәтамиз аталар сөзләринин мүнүм ролу олмушдур. Чох заман бир нечә аталар сөзү ше'рин вәзи вә гафијәсинә ујгунлашдырылыб устаднамә кими верилир:

Варлыјнан дост олуб, јохсула күлмә,
Чох да һаваланыб чошма дүнјада,
Ел сәни истәјиб, габаға чәксә,
Ағыр оя, алчаға дүшмә дүнјада.
Дәрдини бөлүшдүр гәдир биләннән,
Вәфалы дост олмаз үзә күләннән.
Бир адам ки, «сән өл» десә јаланнан,
Онун көрпүсүндән кечмә дүнјада.
...Әләскәр сөјләјир сөзү адынан,
Ариф мәчлисиндә һәр исбатынан.
Бир дост сәнлә олса, сирри јадынан,
Ону дүшмәниндән сечмә дүнјада*.

Бә'зән ашыглар өзләри һаггындакы фикирләрини устаднамәләрдә вермишләр.

Устаднамәләр әксәрән гошма формасында олур. Бә'зән дивани, мүхәммәс формасында олан устаднамәләрә раст кәлмәк олур.

* Ашыг Әләскәр, сәһ. 161, Бақы, 1972, I чилд.

Чаһаннамә—адындан көрүндүјү кими, дүнја, чаһан һаггында сөз демәкдир. Булар әсасән дүнја, оиун гануиларынын вәһдәти, әбәдилији, дүнјанын вәфасызлыгы һаггында фәлсәфи үмумиләшдирмәләри тәчәссүм етдирән ше'рләрдир. Белә ше'рләрдә әфсанәви гәһрәманлар, адлы-санлы шаһлар, тачидарлар, сәркәрдәләр, сөз сәнәти корифејләри һаггында дүшүнчәләр верилир. Ашыг Валәһин «Чаһаннамә»си буна парлаг мисал ола биләр.

Нечә падшаһлар кәлди саһиб-чәнк,
Чәмшидү-Чәм, Нушираванү һушәнк
Дағјанус, Нулаку, Чинкиз, Тејмурләнк,
Онлардан бирчәси бу заман һаны.
...Һафизү Нәваи, Фүзули, Чами,
Шејх Сә'ди, Ниләли, Үрфи, Низами.
Фирдовситәк нәзми дүрр-әфшан һаны...¹

«Чаһаннамә» әсасән гошма шәклиндә олур. Классик ше'римиздә дә белә мәзмунлу ше'рләрә раст кәлирик.

Вүчуднамә—адындан көрүндүјү кими, инсан һаггында сөз демәкдир. Фәлсәфи мәна дашыјаң вүчуднамәләрдә һәјат һаггында көрүшләр, инсанын анадан олмасындан өләнәдәк кечдији јол (ушаглыг, мәктәб дөврү, евләнмәк, аилә, гочалыг, өлүм вә с.) һаггында үмумиләшдиричи фикирләр ифадә олунур.

Бә'зи вүчуднамәләрдә дини көрүшләр, дини әфсанә вә ујдурмалар, инсанын јаранмасы вә өлүмү һаггында дини тә'лимләр өз әксини тапмыш олур. Молла Чүмә, Ашыг Валәһ, Ашыг Нүсәјн Бозалганлы вә б. вүчуднамә јазмышдыр.

Ашыг Валәһин вүчуднамәсиндән бир парчаны нүмунә үчүн көстәририк:

...Алтыда-једдидә диш тәзәләдим,
Идракым вар иди, һушкар сөјләдим.
Өзүмдән бөјүјә салам сөјләдим,
Көтүрүб гојдулар мәктәбханаја.
Сәккиздә, доггузда гараны сечдим,
Он јашымда јажшы-јаманы сечдим.
Он биримдә гуран, китабы кечдим,
Он бешимдә сәрим долду севдаја...²

¹ Ашыг Валәһ, «Алчаклы, учалы дағлар», Бақы, «Кәчлик» нәшријјаты, 1970, сәһ. 42.

² Јенә орада, сәһ. 49.

«Короғлу» дастанында да «вүчуднамә»¹ раст кәлмәк олар.

Бә'зи ашыглар тәрчүмеји-һал, тәэссүрат характерли вүчуднамәләр дә жазырлар. Молла Чүмәнин, Ашыг Һүсејн Бозалганлының белә вүчуднамәләри вар.

Ашыг Һүсејн Бозалганлы өз вүчуднамәсиндә кечмиш күнләри илә јени һәјатыны (ингилабдан сонракы күнләри) мугајисә етмишдир.

Мин ики жүз сәксән илдә доғулдум,
Дохсанында јахшы-јаманы көрдүм.
Дедиләр ки, Иран кәлди, гајытды,
Дәвәдән, гатырдан карваны көрдүм.
Бәјләр гамчы илә алдылар хәрач
Фағыр-фүгәрада галмады әлач.
Ону бир таваја етдиләр мөһтач,
Аглајыб башыны јараны көрдүм...

«Вүчуднамә» адәтән гошма, мүхәммәс, кәрајлы, мүрәб-бе формасында олуp.

Көзәлләмә — көзәллијин вәсфи, тәрәннүмү демәкдир. Ашыг ше'риндә даһа чоһ јајылмышдыр. Белә ки, көзәлләмәләр ашыг поезијасының естетик идеалы илә бағлыдыр. Һәгиги, реал көзәллијин тәсвир вә тәрәннүмү һәмишә ашыг ше'ринин әсас гајәси олмушдур. Ашыг ше'риндә тәрәннүм едилән көзәлләрдә һеч бир мүчәррәдлик, гејри-һәјатилик јохдур. Ашыгларын тәсвир етдикләри көзәлләр һәгиги, реал ел көзәлләри олмушдур. Ашығын ме'јарына көрә көзәллијин мүһүм шәртләриндән бири заһири көзәлликдир. Лакин тәкчә бу әсас вә һәлледичи дејилдир. Көзәл дахилән дә көзәл олмалыдыр. Бурада камал әсасдыр. Ашыг анчаг о көзәлә көзәл дејир ки:

—Һүсидә Зүлејхатәк,
Лоғмана бәнзәр камалы.

Ашыг, көзәлинин дахили вә харичи көзәллијини вәһдәт-дә көтүрүр. Оун көзәли пак, тәмиз, һәтта үлви олмалыдыр. Јүксәк мә'нәвијата, пак нијјәтә, ајдан ары үрәјә, судан дуру һиссләрә, нәчиб дујғуларә малик олмалыдыр.

* Бах: «Короғлу», Бақы, 1956, сәһ. 13—14.

Көзәлләмә Ашыг Әләскәр јарадычылығында мүһүм јер тутур. Бу мә'нада ону көзәллик һәғмәкары адландырмаг олар.

...Олмаз сәнин кими бир гонча дәһан,
Беһиштдән кәлибсән, ај һури, гылман.
Тутубсан дәстиндә бәнәвшә, рејһан,
Күлкәз јанагына мала јарашыр
Јазыг Әләскәрә чоһду завалын,
Апарыр ағлымы күнәш чамалын.
Нә көјчәк көрүнүр үзүндә халын,
Күлкәз зәнәхданын хала јарашыр¹.

Бир гајда олараг көзәлләмәләр гошма, тәчнис, кәрајлы, дивани, мүхәммәс шәклиндә олуp. Бә'зән ашыглар көзәлләмәләри дастанын сонунда дувагаһма кими охујурлар.

Тә'рифнамә. Әкәр көзәлләмәдә ашыглар гәшәнк гыз вә кәлипләрин, бә'зән дә өз севкилләринин көзәллијини, ағыл вә мә'рифәтини тәсвир, онлара олан һөрмәт вә мәһәббәт дујғуларыны тәрәннүм едирләрсә, тә'рифнамәләрдә дөврүн ағыллы, бачарыглы, халғын әлиндән јапышан, она көмәк едән, «сәхавәтдә һатәм», «икидликдә Рүстәми-зал» олан, мүкәммәл савады олан, бир нечә дилдә охујуб-јазмағы бачаран икидләр тә'рифләниp. Молла Чүмәнин Чавадоғлу һаггында јаздығы тә'рифнамә, Ашыг Әләскәрин «Дәли Алы», Бәјләрин вә с. тә'рифнамәләри буна ајдын мисал ола биләр:

Ағалар, куш тутун,
Мән сизә ә'ланы дејим,
Сејди тәк чөлдә кәзән
Бир нечә оғланы дејим,
Мәһәммәд Чавадоғлу—
Икидләрин ханы дејим,
Рүстәми-зал Мухтары,
Әһмәди, Асланы дејим,
Истәрәм Искәндәрә
Зүлфугары саны дејим².

Тә'рифнамәләр дә гошма, кәрајлы, мүхәммәс форма-сында олуpлар. Бә'зән ашыглар өзләри һаггында да тә'риф-

¹ Ашыг Әләскәр, сәһ. 100.

² Молла Чүмә. Ше'рләри, Бақы, 1966, сәһ. 151.

нама жазмышлар. Бу классик поэзиядакы фәхријјәни хатыр-
ладыр. Молла Чүмәнин «Ашыглыг» гошмасы мәһә белә хү-
сусијјәт дашыыр.

Шикајәтнама. Мәзмунуна көрә шикајәтнамәләр ики јерә
ајрылыр: мәһәббәт мөвзусунда вә ичтимаи-сијаси мөвзуда
олай шикајәтнамәләр.

Мәһәббәт мөвзусунда олай шикајәтнамәләрдә һичраи,
вүсал һәсрәти, ајрылыг, севкилиснин ашигә вердији эзаб-әзиј-
јәт вә с. тәрәннүм олунур. Ичтимаи-сијаси мөвзуда јазылаи
шикајәтнамәләрдә фәләк ады алтында ашыг, зәманәсиндәки
һагсызлыглардан, «әдаләт диваны»нын олмамасындан, һа-
кимләрин зүлмүндән вә әдаләтсизлијиндән бәһс едир. Ашыг
Әләскәрин «Итибди» рәдифли гошмасы бу руһда јазылмыш
шикајәтнамәјә мисал ола биләр:

Мүхәннәт—заман, ај кәчи—рафтар,
Ситәминдән нечә чанлар итибди
Зүлмүнү нүмајан ејләдин ашкар,
Гургулар позулуб, санлар итибди...¹

Һәчв—шифаһи вә јазылы әдәбијјәтдә ишләнән бәдин
формалардан биридир. Һәчвдә мүәллиф бу вә ја башга шәх-
син јарамаз сифәтләрини кәскин бир дил илә тәсвир едәрәк,
она гаршы өз гәзәб вә нифрәтини билдирир. Һәчв форма-
сында јазылаи шә'рләрин чохунда шәхси мотивләр үстүн ол-
дуғуна көрә, белә шә'рләрин ичтимаи әһәмијјәти аздыр.
Классик јазычылар һәмишә реалист сатираны бу чүр һәчв-
ләрә гаршы гојуб, шә'рдә ичтимаи мәзмуну, һәјатилији, хәл-
гилији гүввәтләндирмәјә чалышмышлар.

Лакин һәр нечә олурса-олсун һәчвләрдә дә ичтимаи мо-
тивләр өзүнү бу вә ја дикәр дәрәчәдә кәстәрир. Ашыг Әләс-
кәрин «Олмаз» рәдифли гошмасында буну ајдын көрә билә-
рик.

Сөјүддү затыныз, билләм, моллалар,
Уча бој верәрсиз, барыныз олмаз.
Дилдән дост оларсыз, көнүлдән әјри,
Доғру-дүрүст етибарыныз олмаз².

Гыфылбәнд. Ашыг поэзијасында ишләнән гыфылбәндләр
рә килидләмә, бағлама, суал-чаваб, тапмача вә бә'зән дә
мүәмма дејирләр. Ашыг шә'риндәки гыфылбәнд бир нөв әдә-

¹ Ашыг Әләскәр, I чилд, сәһ. 214.

² Јенә орада.

би тапмачалардан ибарәтдир. Тапмачаларда олдуғу кими,
ашыглар мәһишәтлә, реал һәјәтлә бағлы әшјалары, һагиллары,
ошларын ән мүһүм хүсусијјәтләрини мүбалиғәли сурәтдә бә-
јүтмәклә гыфылбәндләр дүзәлтмишләр. Тапмачаларда олдуғу
кими, бурада да тәшбиһи вә истиарәләрдән кениш истифадә
едилир. Бә'зән ашыглар гыфылбәнд јарадаркән ади тапмача-
лардан истифадә етмишләр. Бу тапмачалара азачыг дүзәлиш
едәрәк ону мусиги әһәнкинә ујғунлашдырмыш вә ифа етмиш-
ләр. Бә'зән исә дини әфсанә вә ујдурмалар гыфылбәндләрин
јаранмасында әсас рол ојнамышдыр.

Лакин мәһишәтлә бағлы олай тапмачалары ачмаг сәнәт-
кардан тәзфәһмилик, дәрин мүшаһидә габилијјәти, һазырча-
ваблыг вә с. тәләб едир. Ашыг Әләскәрин «Бу күнләри бир
һикмәтә туш олдум» адлы гыфылбәндиңә нәзәр салаг:

Бу күнләри бир һикмәтә туш олдум,
Ады-саны һәр аләмдә дејилир.
Шәриәт әтини һарам бујуруб,
Һалал олай сүмүкләри јејилир...

Доғрудан да охучу «әти һарам олай, лакин сүмүкләри
јејилән» шә'рин нәдән ибарәт олдуғуну ешидәндә тәәччүб-
ләнмәјә билмәз. Бу суалын чавабынын «дүјү» олдуғуну бил-
мәк үчүн чаваб вермәли олай шәхс јалныз мәһишәтә, дүјү ис-
теһсалына мүрачиәт етмәлидир. Одур ки, гыфылбәнди һә-
мин дәгигә ачмаг о гәдәр дә асан дејилдир. Бә'зән елә олур
ки, бүтөв бир шә'р јалныз бир әшјаја аид олур. Белә гыфыл-
бәндләрдә һәмин әшјанын хүсусијјәтләри мүбалиғәли сурәт-
дә садаланыр. Бә'зән дә гыфылбәнд бир бәнддән, еләчә дә
бәндиң бир мисрасындан да ибарәт ола биләр. Бир мисрадан
ибарәт олай гыфылбәндләр адәтән «о нәдир ки...» суалы илә
башлајыр. Белә гыфылбәндиң чавабы да бир мисрадан иба-
рәт олур.

Дејишмә. Дејишмә ашыг поэзијасында кениш јайылмыш
бир саһәдир. Дејишмәләрдә ашыглар өзләрияңин јүксәк сәнәт-
карлығыны, билик даирәсини, бу сәнәтә нә дәрәчәдә јијәлән-
дикләрини нүмајиш етдирмишләр.

Дејишмәләрин әсас мәгсәди дә бундан ибарәт олмуш-
дур. Ашыглар кимиң даһа камил сәнәткар олмасыны мүәјјән-
ләшдирмәк үчүн бирини сөз мејданына дә'вәт етмиш вә
шә'рләшмишләр. Ашыглығың гајдасына көрә, мәғлуб олай
ашыг өз сазыны елә һәмин дејишмә мәчлисиндә галиб кәлән

ашыга верәр вә бир даһа элине саз көтүрүб ашыглыг етмәз-миш. Дејишмәләр әсасән дөрд мәрһәләдән ибарәт олуp.

Дејишмәнин биринчи мәрһәләси дә'вәтлә башлајыр. Бурада ашыг өз рәгибини сөз мејданына чагырыр. Мәсәлән, Ашыг Валех Зәрникәр ханымы сөз мејданына белә дә'вәт едир:

Кәл еј сәадәти пуч едән фәрман,
Сәнин һүзурунда баш әјән мәнәм,
Тәбисиз хәстәјәм, дүшмүшәм һалдан,
Јаралы гәлбинә ох дәјән мәнәм...¹

Зәрникәр ханым Ашыг Валехин дә'вәтини гәбул едиб онунла дејишмәјә башлајыр. Бу мәрһәләдә ашыглар бир-биринә һөрмәтлә јанашыр, еһтијатлы олуpлар. Дејишмәнин икинчи мәрһәләси һәрбә-зорба мәрһәләси адланыр. Бу мәрһәләдә рәгибләр өзләринин елминдән, ашыглыг сәнәтинә нә дәрәчәдә вагиф олмаларындан данышырлар. Бунунла да бир-биринин үзәринә психоложи һүчума кечирләр. Һәр бир ашыг рәгибинә мә'нәви зәрбә вурмаг, ону чашдырмага чалышыр. Ашыг Валехлә Ашыг Сүлејманын дејишмәсиндә буну әјдын көрмәк олар:

Ашыг Валех—

Кениш дүнја бу күн сәнә дар олар.
Гулаг батар, көрән көзүн кор олар.
Шәлиқ гачар, гәлбин аһу-зар олар,
Гатары-гатара гошарам инди...²

Һәрбә-зорбадан сонра дејишмәнин үчүнчү мәрһәләси кәлиp. Бурада ашыглар ше'р техникасы вә сәнәткарлығыны нүмајиш етдиpирләр. Илк сөзә башлајан ашыг һансы ше'р нөвүнү сечсә, һансы гафийә вә рәдифә кечсә; еләчә дә ше'ри һансы һава үстүндә охуса, икинчи ашыг да она әмәл етмәлидир. Габагча сөзә башлајан ашыг тәчнис вә ја чығалы тәчнис охуса, о бири ашыг да бу чүр охумалидыр.

Орта мәктәбин әдәбијјат мүүллимләри, һаггында данышдығымыз ашыг поезијасынын нөвләрини тәдрис едәркән, јери кәлдикчә онларын кәсб етдији поетик форма хүсусијјәтләри һаггында да шакирдләрә мә'лумат вермәлидирләр.

¹ Ашыг Валех, «Алчаклы, учалы даглар», Бакы, 1970. сәһ. 77.

² Јенә орада, сәһ. 66.

ДАСТАН ВӘ ДАСТАНЧЫ АШЫГЛАРЫМЫЗ ҺАГГЫНДА

Мүрсәл ҺӘКИМОВ,
В. И. Лени адына АПИ-нин досети.

Орта мәктәбин әдәбијјат мүүллимләрини марагландыран вә чохла суалларына сәбәб олан мәсәләләрдән бири дә мәнәбәт дастанларындакы рәја вә бутадыр. Орта мәктәбин програмында дастанлара хүсуси дәрә саатлары әјрылса да, верилмиш саатларда рәја вә бута пријомларынын, елми чәһәтдән шәрһинә вахт чатмыр. Мүүллимләрдә тәсәввүр јаратмаг мәгсәди илә һәмин мәсәлә һаггында данышмагы мәгсәдәујгүн һесап етдик.

Ашыг јарадычылығы, демәк олар ки, үч әсас хәтт үзрә инкишаф едир:

1. Лирик жанр үзрә.
2. Дастан јарадычылығы үзрә.
3. Лирик жанрын дастандакы эпик, лирик вә драматик сәһнәләрин нөвбәләшмәсинин тәләбинә мұвафиг јарадылмыш саз һавачатлары үзрә.

Дастан ашыгдан јүксәк сәнәткарлыг, дәрин мұштаһидә гәбилијјәти тәләб едән һәчмчә бөјүк әсәрдиp. Эпик-лирик вә драматик сәһәләри өзүндә бирләшдирән бу бәдии нөв мәнәбәләрдән сәһбәт ачмагла, мүүјјән бир тарихи һадисәни әбәдиләшдиpир. Дастанлар кәнчлији вәтәнә, халга сәдагәт руһунда вә сағлам идејаларла тәрбијә етмәкдә мұһүм рол ојнајыр.

Ашыг тәрәфиндән јарадылан дастанларда һәмишә халгын нәфәси, халгын сәси дујулуp. Буна көрә дә халг һәјәтинда баш верән мұһүм ичтимаи-сијаси һадисәләp, дөврүн актуал вә характер мәсәләләри, халгын адәт-ән'әнәләри, мәншәғи бурада өз бәдии әксини тапыр. «Китаби-Дәлә Горгуд», «Королу», «Әсли — Кәрәм», «Ашыг Гәриб — Шаһсәнәм», «Шаһ Ис-

мажыл — Күлзар», «Алы хан — Пәри», «Новруз — Гөндаб», «Карим — Сүсән», «Ирвахым», «Мәһәммәд — Күләндам», «Нәчәф — Пәризад», «Гурбан», «Аббас — Күлкәз», «Әм-раһ», «Ләтиф шаһ», «Таһир — Зөһрә» вә оңларла башга дастанларымыз буна мисал ола биләр.

Бир сөзлә, дастанлар бу чәһәтдән халгымызын көзәл адәт-әнәнәсини, мәһәви сафлыгыны, арзу вә истәкләрчи, бабаларымызын ганлы-гадагы кечмишини, оңларын дәрди-ләмли күзәранларыны әкс етдирмәктә, шифаһи халг әдәби-жатынын епик-лирик жанрлары ичәрисиндә мәзмун долгунлу-гу вә фикир биткилији етибары илә нәзәри даһа чох чәлб едир.

Дастан ашыг сәнәтинә хас олан мүнүм мәсәләлери: аваз-ла охумагы, нәср һиссәсини өзләринә мәхсус үслубла сөйлә-мәји, дастанын руһу илә әлагәдар гаравәллиләр данышмагы, көнүллери еһтизаза кәтирән ашыг һаваларыны мәһәрәтлә чалмагы вә ојнамагы өзүндә бирләшдирир. Бу да динләјичи-ләрин сонсуз марагына сәбәб олуp.

Мәһәббәт дастанларымызын мәркәзиндә дуран ана хәтт, ашыг илә мәшүгәнин үлви мәһәббәтләридир. Бу севишмәдә рәја, бута өн плана чәкилиp. Проф. М. Н. Тәһмасиб мәһәббәт дастанларынын сүжетини дөрд һиссәдә үмумиләшдирир:

1. Гәһрәманларын анадан олмасы вә илк тәлим-тәрби-јәси.
2. Гәһрәманларын, јәни ашиг вә мәшүгәнин бута алма-лары.
3. Габага чыхан маниәләp вә оңлара гаршы мүбаринә.
4. Мүсабигә вә гәләбә.

Шүбһәсиз, бу һиссәләp бири-дикәрини давам етдиpиб та-мамлајан әсас мәрһәләләрдир. Бу дөрд бөлкүнүн ичәрисиндә диггәти чәлб едән вә дастан гәһрәманынын кәләчәк тәлејини динләјичи вә охучуја чатдыран, дүшүндүрүб-дашындыран мә-сәлә «бута»дыp.

Бутанын өзү дә үч чүp гpуплашыp:

1. Гәһрәманын һәлә өз вәтәниндә растлашдыгы маниәләp.
2. Јол.
3. Бутанын вәтәнинә чатдыгдан сонракы мәчәралар.

Ашиг вә мәшүгәнин бута алмалары дастанда гыз гәһрә-манынын ортаја чыхмасы илә башланыр. Һәмин «ортаја чы-хыб» сүжетә дахил олманын әсас формаларындан бири дә ју-

худа «бута алмагдан» ибарәтдир ки, бизим мәһәббәт дастан-ларымыз үчүн чох сәчијјәвидир.

Исламијјәтин дини ганун шәклинә салдыгы һичаб һөкмү (јәни гадынларын кишиләрдән кизләнемәләри), һәтта оғланын башгасынын гызына бахмасыны, гызын исә оғланла даныш-масыны, оғлан һаггында дүшүнмәсини белә јасаг етмишди.

Бу һичаб гызларла оғланлар арасында елә бир сонсуз учурум јаратмышдыp ки, бу учурумун кәнарларында дајанан-ларын бир-бирини көрмәси, бир-биринә бахмасы, һәтта бах-мага тәшәббүс етмәси тејри-мүмкүн иди.

Гәдим јунан алимлери јуху вә јухукөрмә һадисәләрини материалист зәминдә изаһ етмәјә чалышмышлар. Мәсәләп, Демокрит дејирди ки, јухукөрмә «баш бејинин автоматик иши-дир». Сократ исә көстәриpди ки, «јухукөрмә вичданын сәси-дир, вичдансыз исә һеч нә јохдур». Јуху вә јухукөрмәнин ел-ми-атеист шәһриндә И. М. Сеченов, И. П. Павлов вә А. А. Ух-томискинин хидмәтләри әвәзсиздир. Јуху, јухукөрмә рус ин-гилабчы-демократларындан Белински, Кертсен, Черны-шевски, Добролюбов, Писарјев вә башгаларынын да әсәрлә-риндә мүәјјән дәрәчәдә өз әксини тапмышдыp.

Јуху, јухукөрмә вә телепатијаја аид елми көрүшләp әсәп, ики чәһәтдән шәрһ олунар: материалист вә идеалист ба-хымындан.

Халг әдәбијјатында, хүсусилә дастанларда јуху, јухукөр-мә уstad-дәдә ашыглар һаггында: «һаг ашыгы», «шејх», «күрәкләри охујан», «биличи уста-баба» вә б. кими ифадәләpә дастанчы ашыгларымыз һаггында тез-тез раст кәлирик. Бун-лар нәдир? Тәсәдүфмүдүp? Бизә елә кәлиp ики, бунлар тәса-дүф һесап едилә билмәз. Илк бахымдан чох ади, ләкин бир аз дәринә жетдикдә бу гәрибә уstad ашигләрә верилән белә лә-гәбләрдә һәгигәт күчлүдүp. Белә гәрибә ләгәбләp дашыјан дастанчы вә уstad ашыгларда иһсан бејининин јүксәк мәһсу-лундан доған тәфәккүp просесинин ади инкишафы чох күч-лүдүp. В. И. Ленин јазыр: «Ити ағыл зиддијјәтләри гаврајыр, ону изаһ едир, шејләри бир-биринә мүнәсибәтә кәтиpир...». Диггәт едиләрсә, дастанчы ашыгларда да јуху, јухукөрмә чох гәдим әсаслар илә сәсләшиp. Истәр даша етигад вә истәрсә дә чәмијјәт тарихинин сонракы дөврләринин изләрини өзүндә сахлајан дастанчы ашыгларымызын рәјалары, мадди аләмин керчәклији илә бағлыдыp. Иһсан тәфәккүрүнүн аләти олан башбејин мәһәббәт объекти үзәриндә узун мүддәтли эмә-

лијјат апараркән, истираһәт заманы там тормузланмыр. Ашиг мәшугәсини јухуда көрмәли олур. Һалбуки, мәшугә реал шәкилдә ортада јохдур. Бу кими рөјада бута алма физиоложи ојанма илә алагәдар олан идеал бир тәзаһүрдүр ки, ашиг мәшугәсини идеја керчәклијиндә көрә билир. Халг мәрәсимләриндә, тәкәрләмәләриндә, нағыл вә дастанларында дини тәсәвүрләр, инамлар, етигадлар, исламијјәт гадағанлары ичтиман фикри өз тәзјиги алтына алана гәдәр дә белә рөјалар сйлсиләси Азәрбајҗан шифаһи халг әдәбијјатына бәдин шәкилдә дахил олмушдур. Бу бахымдан «Бәнидаш шәһәринин сирри», «Алдәрвиш» нағыллары, «Дан атма» мәрәсими, «Ивраһым», «Новруз», «Тәһир—Зәһрә», «Ләтиф шаһ», «Әмраһ», «Һәјдәрбәј», «Нәчәф—Пәрзад» вә б. дастанлар диггәти чәлб едир.

Бизә елә кәлир ки, јухуну дини гәјда-ғанунларла, хүсусилә, исламијјәтин кәтирмиш олдуғу һичабла алагәләндирмәк, бәди пријом ола биләр. Лакин о, чәмијјәт дахилиндә мәнәбәтин гаршысыны ала билмәз. Дастанчы ашыгларымызын әсәрләриндән дә көрүндүјү кими, һадисәләрин сонрақы мәрһаләләриндә һеч бир дини јасага раст кәлмирик.

Бөјүк истәдада, гәјри-ади тәфәккүр тәрзинә, үрәкләри фәтһ едә билмәјә гәдир олан адамларда, бүтүн дөврләрдә, нәдәнсә, гәјри-адилик ахтармышлар. Интибаһ дөврүндә сивилизасијанын бир чох гурбанлары мәнз бу гәјри-ади истәдад саһибләри олмушлар. Онлар өз дөврләринин «пәнчәрәсиндән» чох-чох узағлара бахмышлар. Петрарка (1304—1374), Бабәк (—837), Боккачо, Коперник (1473—1543), Чордано Бруно (1546—1660), Вагиф (1717—1797) вә б.

Инсанын бејин тохумасындан хүсуси кечичилик, нүфузетмә габилитәтинә малик олан биочәрәјән шүалары харич олунур ки, бу шүалар васитәси илә гәјри-ади һадисәни нәинки көрүр, дүјүр, һәтта онун дахилинә дә нүфуз едир. Беләликлә дә о, гаршысында олан шәхсин фикир просесини синтез едә билир; гаршы тәрәфин үрәјиндән кечәнләри сөјләјир. Бу гәбил һагг ашыгларында телепатија, интуисија габилитәти күчлүдүр. Халг дили илә десәк, онлар «әршдән-күршдән» — «јерин алтындан-үстүндән» данышыр. Бир аз дүшүнүлмүш шәкилдә дејилсә, халг әдәбијјатында елә бир жанр јохдур ки, биз орда халг тәбабәтиндәки јуху, јухукөрмә, фәһм, фәһмсизлик, телепатија вә интуисија кими мәсәләрин гәјнајыб-гарышдығыны көрмәјәк.

Јуху вә јухукөрмә физиоложи просесдир. Нәдәнсә, мүасир тәбабәтин бу бошлугуну долдурмаг үчүн електроенсофалографија адлы мүәјинә методу олмасына бахмајараг, һәлә дә јуху вә јухукөрмәнин сирләри елми чәһәтдән кифәјәт гәдәр өјрәнилмәмишдир. Һалбуки електроенсофалографија методу бөјјиндә әмәлә кәлән зәиф електрик кәркинликләрин фәргини апаратла гәбул едәрәк, дәгиг гәјдә алыр.

Јухукөрмәнин мүрәккәб, алашылмаз механизми гәдим доғман бабаларымызы, һагг ашыгларымызы дүшүндүрүб-дагынын үзүнә ачмаг фикриндән ваһимәјә дүшән дин хадимләри исә башга саһәләрдә олдуғу кими, јуху вә јухукөрмәјә дини дон кејдирмәјә чалышмышлар. Ону аллаһла, Хызыр пејгәмбәрлә, Әлинин мөчүзәләри илә бағламышлар.

Јухарыдан бәри сөјләдијимиз јуху, јухукөрмә, бута вә телепатија мәсәләләрини ашағыда ајры-ајры дастанлардан кәтирилмиш мисалларда изләмәк олар.

Бәли, вахт кәлди кечди. Гурбани үчүнчү күн ајылыб көрдү ки, башына чохлу гыз-кәлин јығылыб деди:

— Ај дәдә, халхынкы бурадады, бәс мәнимки нарадады?

Мирзалыхан деди:

— Оғул, өлмүсән о дүңјадан даныш, сағсан бу дүңјадан. Сәнинки, мәнимки нәдир?

...Гурбани деди:

— Дәдә, мән Кәнчә шәһәринә кедәчәјәм. Кәпчәли Зијад ханын гызы Пәри ханымы мәнә бута верибләр.

Бу мисалда нағылларымыза, дастанларымыза хас олан ән'әнәви бәди пријом илә јанашы, бир сыра мәсәләләр дә гојулур ки, бу да һәкимләримизи, психологларымызы дүшүндүрмәјә билмәз.

Јахуд, «Ашыг Гәриб» дастанында охујуруг:

Рәсул јатмышды, јухуда көрдү ки, Тифлис шәһәриндә бәһишт тимсаллы бир бағдады, бунун башынын үстүндә чејран тимсаллы бир гыз вар. Гыз нә гыз — гаш каман, көзләр ган пијаләси, бурун

һинд ҫындығы, сине Сәмәргәнд кағызы. Баһаңым ағлыны апарыр. Рәсул бир дә бахыб көрдү ки, бу гызын јанында бир дәрвиш вар.

Дәрвиш гызын элини Рәсула узадыб деди:

— Рәсул, бу гыз тифлисли Хоча Сәһаньин гызы Шаһсәһәнди. Буну сәнә бута верирәм. Чох чәкмәз бир-биринизә чатарсыныз.

Дәрвиш бадәсини оғланла гыза ичирәндән сонра јох олду. Рәсул дәли кими јухудан ајылыб көрдү ки, гәбристандады, амма јанында һеч ким јохду.

«Аббас-Күлкәз» дастанында охујуруг:

...Һачы Сејид оғлу Саги Аббасын досту иди. Бир күн Аббас илә Саги баға кәзмәјә кәлмишди. Бир гәдәр кәзәндән сонра һәрәси узаныб бир ағачын диндә јатды. Саги бир вахт галхыб көрдү ки, ахшамды, амма Аббас һәлә јухудан ајылмајыб. Нә гәдәр еләди Аббасы ојада билмәди. Тез кедиб Аббасын анасына, бачысына, гоншуларына билдирди. Сәс дүшдү, һамы төкүлүшүб кәлди. Нә гәдәр еләдиләр Аббасы ојада билмәдиләр. Ону елә јухулу көтүрүб евә кәтирдиләр. Бүтүн рәммаллар, гарылар јығылдылар, буну һәрә бир јерә јозду. Кими деди дәли олуб, кими деди башына һава кәлиб. Бир гары алды нәбзини тутуб деди:

— О ешиг јухусундады, сабаһ ајылачаг.

Сабаһ ачылан кими Аббас јухудан ајылыб деди:

— Ана, бу чамаат бура нијә јығылыб?..

Јахуд, Пәри ханымын јухусуну көздән кечирәк:

Гуллугчулар Аббасы Пәри ханымын күчәсиндән апармаға чәсарәт етмәдиләр. Онлар:

— Бу күчә илә кетмәк гадағандыр. Бура Батмангылынчын бачысы Пәри ханымын күчәсидир.

Аббас деди:

— Мән бу күчә илә кедәчәјәм.

Пәри ханым Аббасын кәлдијини ешитмишди. Ора-бура вурнухуб, Аббасы көрмәјә чалышырды. Евинин ејванында, бағында кәзиб Аббасы көзләјир-

ди. Һәммин кечә о, јухуда көрмүшдү ки, Аббас онун күчәси илә кәләчәк. Оду ки, тездән дуруб баға чыхмышды. Чешмәнин башында отуруб әлләри гәјнунда көзләјирди.

Бу кими мисаллары биз: «Сејди—Пәри», «Мүғүм шаһ», «Абдулла—Шаһан», «Мә'сим—Диләфруз», «Сәјјад—Сәадәт», «Нәчәф—Пәрзад», «Гул Маһмуд», «Сәлим шаһ», «Новруз», «Ләтиф шаһ», «Шаһзадә Әбүлфәз» вә б. онларча дастанларымызда көрә биләрик. Бүтүн бу рәјаларда верилән буталар доғруданмы бәдиин пријом вә ја ислам дининдән ичазә алмадыр?

Бу саһәдә чалышан алимләримизин вердији мәлумата көрә, башбејиндә јүзә гәдәр диференсиаллашмыш мәркәзләр вардыр. Бу мәркәзләрдән бир вә ја бир ичәсинин гүввәтли фәалијјәти нәтичәсиндә инсан һәммин мәркәзлә әлағәдар олан фәалијјәти јүксәк усталыгла јеринә јетирир. Бизим дастанчы ашыгларымызда да телепатик һадисәләр мәнз белә мәркәзләрин фәалијјәти нәтичәсиндәдир. Башга чүр дејилсә, инсан идракынын гол-будағы чохдур. О, шахәтидир. Белә ки, башбејин өз гурулушу чәһәтдән мүрәккәб механизмдир. Инсан фикри фәалијјәтдә оларкәһ (рәјада, һуша кедәркән, көзү јол чәкәркән) бејин күрәчијиндә бирсигналларын импуслары вә һәмчинин көз гулагчыларында сәјримәләр әмәлә кәлир вә бунлары мүгабил тәрәпләрә пәјләјыр. О ки, галды дастанчы ашыгларымызын ја өзләри вә ја онларын мәшугларынын вахтындан габаг узаг вә еләчә дә јахын мәсафәләрдә баш верән «мө'чүзәләри», гаршы тәрәфин фикирләрини габагчадан охумаг вә дуја билмәләри дастанларымызда бәдиин пријомдан даһа чох интуисија илә бағлыдыр. Дастанчы ашыгларымызын јарадычылығы илә танышлыг кәстәрир ки, онлардакы интуисија мәнтиги идракла даһа чох бағлыдыр.

Интуисија һансы шәраитдә вә нә вахт баш верә биләр? Бу суал шүбһәсиз физиолокија, психолокија илә бағлыдыр. Бу да бир һәлигәтдир ки, интуисија тәфәккүрүн мүәјјән нестигамәтдә, мүәјјән объект үзәриндә вахтындан әввәл ишләдилмәсиндән доғур.

Ашыгларымызын истифада етдикләри «бута», «рәја» бәдиин пријомлары телепатија вә интуисија һаггында мәлуматларын үмумиләшдирилмәсә нәтичәсидир.

СУАЛЛАРЫНЫЗА ЧАВАБ ВЕРИРИК

1. БУ, ОРФОГРАФИЈАМЫЗДА НАДИР БАДИСӘДИР.

«стан» шәкилчиси бә'зи мәңбеләрдә бир чүр, бә'зи мәңбеләрдә икә дөрд чүр жазылган шәкилчиси кимиз изаһ едиләр. Булардан һансы дүшкәдир?

Ә. Бабајев — Бақы

Бу шәкилчинин жазылышы орфографиямызда мұтәләфф дөврләрдә мұтәләфф шәкилдә изаһ олунмушдур. 1940-чы илин орфографияга гәјдәләряндә һәмкин шәкилчи «беш чүр жазылаңлар» сырасында верилмишдир: «стан, -ыстан, -ыстан, -устан, -үстан». 1951-чи илдә гебул олункучи орфографияга гәјдәләряндә икә о. «бир чүр жазылаңлар» сырасына дағил едилмишдир: тошулдуғи сөзүн сәит вә сәмитлә битмәсиндән асылы олмајарәг, һәмкин шәкилчинин һәмкиншә бир вариантда жазылышы гәнууәкәшдирәткәшдир (Күртүстан, Ермәнәстан, Дағыстан, Түрмәнәстан вә с.ғ. 1958-чи иләрдә орфографияга гәјдәләряндә јәңидән баһышмасы илә әлгәдәр оларәг «стан» шәкилчисинин жазылышы бир даһа сәһиә чүр формалашдырмағ лазым көрүлмүшдур. О «аһәнк гәнууәна табе едилмәјәрәк, бир чүр жазылган шәкилчиләр» сырасында¹ верилмиш вә онун сәмитлә башлаған сөзләрдә битишмәсә хүсусәјәтә ајрыча гејд шәкилдә изаһ олунмушдур: «Сону сәмитлә битән сөзләрдә «стан» шәкилчиси артырылдығида икә вә шәкилчи араһында аһәнкә вәсә м. н. у. ү сәитләриндән бири әләвә едиләр. Мәсәлән, Дағыстан, Баһаһстан, Монғолүстан, Күрдүстан»².

Орфографиямызда «стан» шәкилчисинин жазылышыны формалашдырмағида јуһарыла гејд етдијимиз мұтәләфф вәстәјә-вәсәрләрин мејдана кәлмәси вә илә әләгәдәрдыр? Бир һалда ки, «стан» аһәнк гәнууәна табе едилмәјәрәк бир чүр жазылган шәкилчиләр, бәс онун бә'зи «ыстан, -ыстан, -устан, -үстан» шәкилдә жазылышы һансы гәнууәна јуһардан ирәли кәлир? Аһы, һәмкин шәкилчиләрин бу вариантларда

¹ Азәрбајҗан дилчинин орфографиясы. Азәрвәшр, Бақы, 1940, сәһ. 23.

² Азәрб. дилчинин орфографиясы. Азәрбајҗан ССР ЕА Нәшријәти, Бақы, 1951, сәһ. 14.

³ Азәрбајҗан дилчинин орфографияга гәјдәләри. Азәрбајҗан ССР ЕА Нәшријәти, Бақы, 1958, сәһ. 14.

⁴ Азәрбајҗан дилчинин орфографияга гәјдәләри. һәмкин нәшријәт.

жазылышы илә онун аһәнк гәнууәна табе едилмәдән бир чүр жазылышы малик олан шәкилчи һесаб едилмәси фикри бир-бирилә јуғун кәлир. Чүнки онун әвәлине артырылган сәит аһәнк гәнууәна тәләбидән асылы оларәг дәјишдәји һалда (м. н. у. ү), һәмкин шәкилчинин тәрәбидән а сәити һәмкиншә сәбит оларәг гәлир. Ајдын мәсәләдәр ки, Азәрбајҗан дилиндә һеч бир икәһәчәли шәкилчинин жазылышыла сәитләрдән јалғыз биринин аһәнк гәнууәна табе олуб-олмағасы гәнууәна јохдур. Демәк, сәмитлә битән сөзләрдә «стан» шәкилчисинин әвәлине артырылган мұвафиг сәит, доғрудан да, һәмкин шәкилчинин фонетик тәрәбия илә гејтәјән бағлы дәјил. Белә бу процесдә һәмкин сәитләр—м, н, у, ү сәитләри битишдирәткәлик вәсифәсини даһыјәр? Бу баһымдан оңлары битишдирәткә сәит адлаңдырмағ олармы?

Орфографиямызда «стан» шәкилчисинин жазылышы илә әләгәдәр мұтәләфф дөврләрдә мұтәләфф мұлаһизәләрин мејдана чығмәси, методик әдәбијәтдә һәмкин шәкилчинин «жазылыш вариантлары»¹ бағтында даһ сон ахтларә гәдәр јалғыз фикирләрдә тәсәлүф олунмәси, көртүр. Јуһарыла гејд етдијимиз мәсәләләрин ишәјәт дәрәҗәдә әдләшдирәткәлик илә бағлы олмушдур.

Һәр шејдән әвәл гејд етмәк лазымдыр ки, «стан» шәкилчиси дәдәр (әвдәр, әкәдәр...) кәр (сәвәткәр, зүлмкәр...) вә с. шәкилчиләр кимиз дилчидән фәрс дилчидән кәчмиш бир чүр—бир вариантда жазылган шәкилчиләрдәдир. Сәмитлә битән сөзләрдән сонра һәмкин шәкилчинин әвәлине м, н, у, ү сәитләриндән биринин артырылмәсини јалғыз протеза вәдисәси кимиз изаһ етмәк даһа дүшкүн олар. Белә ки, «стан» шәкилчисинин әвәлиндә мұтәләффчиниси икә кәр сәмит жазылышы кәлиди үчүн, әди даһышыг дилинин хүсусәјәтәвә көрә, оңлары (гоһа кәр сәмитләрин) ејни бир һечәдә ишләмәси тәләффүдә ағырлығ јарәдир. Буна көрә дә, мәсәлән, күл-стан, дағ-стан вә с. кимиз сөзләрдә ст сәмит бирләшмәсинин әвәлине мұвафиг бир сәит артырмағ лазым кәлир. Аналогия оларәг буну ставсия, стакан, стол, стадион вә с. кимиз ст сәмит бирләшмәси илә башлаған сөзләрин әди даһышыг дилчидән тәләффүз вариантларында да мұшаһидә етмәк мұмкүндүр (истансия, истәкан, устол вә с.).

Бәс вә үчүн сәмитлә битән сөзләрдән сонра кәлән «стан» шәкилчисиндә ејни вәдисә бәш вермир? Она көрә ки, белә һалда һәмкин шәкилчинин әвәлиндәки гоһа сәмитләр ејни бир һечәдә дүшкүр, оңлар бүтәләүндә сөзүн ајры-ајры һечәләринин сәс тәрәбидә мәһкәмләнир. Мисәлләрдә јигәт јетирик: Ер-мә-нис-тан, Күр-чүс-тан.

Беләликлә ајдындыр ки, сәмитлә битән сөзләрдән сонра «стан» шәкилчисинин әвәлине мұвафиг сәитин артырылмәси јалғыз протеза вәдисәси илә әләгәдәрдыр. Буна көрә дә оңлары «стан» шәкилчисинин «жазылыш формалары» илә әләгәләндирмәк дүшкүн дәјил. Бу баһымдан методист-тәдигатчы М. һәсәновун «стан» шәкилчисини «әсәс форма», «ыстан, -ыстан, -устан, -үстан» шәкилчиләри илә онун дөрд чүр жазылган формасы² һесаб етмәси фикри илә һеч нә чүр разылашмағ олмәз.

¹ М. һәсәнов. Грамматиканын (морфолокијанын) тәдريس процесиндә орфографияга үзрә апарылган ишләр. Бақы, 1973, сәһ. 8.

² Јенә дә орада, сәһ. 7—8. Гејд. һәмкин сәһә фикир, китабчанын редактору кимиз, ејни заманда мәннин дә сәһвим олмушдур.

Нәтижә е'тибарла гејд етмәји лазым керүүк ки, **-стан** шәкилчи- си илә дүзәлән сөзләрин јазылышында шакирдләр тәләффүзә иғинад етдикдә сәһвләрә чөх аз јол верирләр. Онларын гаршылашдыгы баш- лыча чәтинлик өзүнү онда көстөрир ки, шакирдләр һәмин шәкилчи- ния дилмиздәки дикәр шәкилчиләрдән јазылыш хусусијјәтинә көрә кәскин сурәтдә фәргләндијини көрүр, ләкин бунун сиррини дәрк ет- мәдикләри үчүн га'дәгә јазыда, бир нөв механики олараг тәтбиг едир вә өз јаздыгларына, демәк олар ки, һәр дөфә шүбһә илә јанашыр, инамсызлыг көстөрирләр. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг, **-стан** јуха- рыда гејд етдикләримиздән мүәјјән нәтичәләр чыхармалы. һәмин шә- килчиния јазылышыны характеризә едән дил һадисәси һаггында ша- кирдләрә му'вафиг мә'лумат верилмәси мәгсәдәүјүгүн һесаб олунмалы- дыр.

2. ШӘРТИЛИК ДӘ ПРИНСИПДИР

Орфографиямызда нә үчүн **хамыр** јох, **хәмир**, **гәһраман** јох, **гәһрәман** јазылмасы гәбул едил- мишдир? Буну орфографиямыздын һансы хусусијјәти илә изаһ етмәк олар?

Р. Валехова—Варгашен рајону.

Үмумијјәтлә, бүтүн орфографиялар кими, бизим орфография- мыз да мүәјјән хусусијјәтләре маликдир. Белә хусусијјәтләрдән бири дә онда бә'зи јазылыш гајдаларынын шәрти характер дашымасы илә әлагәдардыр. Белә ки, орфографиямызын һәмин хусусијјәтинә көрә мухтәлиф сөзләрин мүмкүн олан јазылыш вариантларындан бу вә ја дикәри шәрти олараг сечилдир. Мәсәлән, **хәмир**, **тәгсир**, **давамијјәт**, **керчәк**, **гәһрәман**, **бүнөврә**, **чәһрајы** сөзләринин јазылышыны **хамыр**, **тахсыр**, **давамијјәт**, **керчәк**, **гәһраман**, **бүнөврә**, **чәһрајы** шәклиндә дә гәбул етмәк оларды; чүнки бу вариантлардан һеч биринин дикәри- нә һисбәтән үстүн олдуғуну тутарлы әсасларда сүбүт етмәк чәтин- дир. Одур ки орфографиямыз һәмин вариантлардан бирини **шәрти олараг гәбул етмишдир**.

3. ИНТОНАСИЈА ДӘЈИШӘ ДӘ БИЛӘР.

Москваја гатарла да кетмәк олар,—чүмләсини тәһлил етмәји- низи хаһиш едирәм.

3. Әлијева—Газәх рајону

Һәмин чүмләнни садә, кениш, шәхсиз чүмлә олмасы шүбһәсиздир: **кетмәк олу**р—**хәбәр**, **Москваја**—**јер зәрфлији**, **гатарла**—**тәрзи-һәрә- кәт зәрфлијидир**. Ләкин интонасијадан вә јүрүдүлән фикрин мәзмү- нундан асылы олараг һәмин чүмлә «Москваја гатарла да кетмәк мүм- күндүр» чүмләсинин синоними кими дә сәсләнә биләр. Белә һалда ејни тәркибли чүмлә тамамилә башга бир чүмләјә—**мухтәсәр чүмләјә** чеврилмиш олар. Белә ки, «Москваја гатарла кетмәк» сөзләри мәс- дәр тәркибиндән ибарәт мүбтәдә, **олар** сөзү исә хәбәр вәзифәсиндә чыхыш едәр.

4. ХАНӘНДӘ ВАР КИ...

Ашагыдакы чүмлә гурулушунда көрә нечә чүмләдир?
Ханәндә вар ки, јалныз охујур, ханәндә дә вар ки, һәм чалыр, һәм дә охујур.

Һәмин чүмлә мүрәккәб конструксијалы чүмләдир; тә'јин будаг чүм- ләли ики табели мүрәккәб чүмләнни бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш- дир. Гурулушунда һеч бир дәјишиклик апарылмадан ону белә дә ифа- дә етмәк мүмкүндүр: **Елә ханәндә вар ки, јалныз охујур, елә дә ханән- дәјил ки, һәмин чүмләләр истәр мөзмүн, истәрсә дә гурулушча бир- биринин үслуб чүмләләрдиндә олмадан башга бир шеј дәјил.** Икинчи вариантда вердијимиз нүмунәдә чүмләнни биринчи вә үчүнчү компонентләри баш чүмлә, икинчи вә дөрдүнчү компонентләри исә будаг чүмләләрдир. Һәр ики будаг чүмлә баш чүмләдәки **ханәндә** сөзүнү тә'јин етмәјә хидмәт көстөрир. Әввәлинчи вариантда верил- миш чүмләдә дә ејни вәзијјәт мүшәһидә олунур.

Баш чүмләләрдә **вар** сөзү ханәндә сөзү илә бирликдә чүмләнни мүрәккәб хәбәридир. Бу, «јалныз охујур» вә «һәм охујур, һәм дә чалыр» будаг чүмләләринин тә'јин будаг чүмләси олмасыны шүбһә алтына алмаға әсас вермир. Чүнки, адәтән, тә'јин, еләчә дә тә'јин бу- даг чүмләси мүрәккәб хәбәрин исимлә ифадә олунан јалныз бириччи тәрәфинә дә анд сла билир.

Әзиз ӘФӘНДИЗАДӘ,
филологик елмләр намизәди.

Бу китаблары охујун

ГУМАНИЗМ ВЭ ДИН

«Көнчлик» нәшријјаты фәлсәфә елмләри намизәди Х. Мәммәдовун «Гуманизм вә дин» адлы китабчасыны нәшр етмишдир.

Мүәллифин бу әсәри гуманизмин үмүмбәшәри маһијјәтинә вә синфин характеринә һәср олунмушдур. Әсәрдә дини гуманизмин мүртәчә маһијјәти ифша олунур.

Әсәр «Гуманизм һаггында бир нечә сөз» сәрләвһәси илә башлајыр. Мүәллиф илк әввәл «гуманизм» сөзүнүн кениш мә'насыны шәрһ едәрәк јазыр ки, гуманизм латынча һитапис сөзүндән олуб, мә'насы инсанпәрвәр демәкдир, кениш мә'нада, инсанын гајғысына галмаг, она јүксәк мөһәббәт бәсләмәк демәкдир, инсанын һәртә-рәфли инкишафыны тә'мин етмәји нәзәрдә тутмагла јанашы, онуң һаггында ән јүксәк әхлаги кејфијјәтләри вә мә'нәви мүнәсибәтләри өзүндә әкс етдирән мүтәрәгги бахышлар системидир.

Бундан сонра мүәллиф әсас мәсәләјә мүдахилә едир, гуманизм мәфһумуну даһа кениш мә'нада шәрһ едир. Мүәллиф бу башлыг алтында кедән сөһбәтини ашагыдакы сөзләрлә тамамлајыр. Мәһз бу чәһәтләрә көрә дә пролетар гуманизми үмүмбәшәри идејаларла гајнајыб-гарышараг, күндән-күнә инкишаф едиб зәнкинләшир.

Китабчада «Дини гуманизм нәдир?», «Дин инсан идеалы вә һәјатын мә'насы һаггында», «Динин мүһарибә вә сүлһ мәсәләсинә мүнәсибәти» вә «Марксист гуманизмлә дини гуманизмин әкслији» мөвзуларындан бәһс олунур.

Мүәллимләримизин бүтүн бу мәсәләләрин елми тәшкили илә таныш олмасы кәңчләрин атеист тәрбијәси үчүн хејли бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

СОСИАЛИСТ БЕЈНӘЛМИЛӘЛЧИЛИЈИНӘ ДАИР

«Маариф» нәшријјаты Ј. Талыбовун «Шакирдләрин социалист бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә едилмәси» адлы китабчасыны нәшр етмишдир.

Әсәрдә социалист бејнәлмиләлчилијинин маһијјәти вә мәзмуну, имкан вә васитәләри шәрһ олунур. Бу заман Коммунист Партијасы-

нын Програмы, директив вә гәрарлары рәһбәр тутулур, шакирдләрин бејнәлмиләлчилилик руһунда тәрбијә едилмәси саһәсиндә габагчыл мәктәбләрин тәчрүбәси ишыгландырылыр.

«Кириш» башлыгы алтында кедән сөһбәтдә дејилир ки, республикамызда кәңч нәслин, хүсусән мәктәбчиләрин социалист бејнәлмиләлчилији руһунда, совет милли ифтихар һисси руһунда тәрбијә едилмәси үчүн һәр чүр шәраит вардыр. Һәммин шәраитин өзүлүнү республикамызын чоһмилләтли социалист һәјат тәрзи, бејнәлмиләл социалист истеһсал мүнәсибәтләри тәшкил едир. Чоһмилләтли социалист һәјат тәрзи вә бејнәлмиләл социалист истеһсал мүнәсибәтләри илә јанашы, субъектив амилләр (аилә, мәктәб, мәтбуат, радио вә телеви-зија верилишләри вә с.) дә шакирдләрдә бејнәлмиләлчилики әгидәсинин формалашдырылмасына јөнәдилмишдир. Һәммин субъектив амилләр ичәрисиндә һәлледичи јери мәктәб тутур.

«Дәрсин тәрбијәви имканлары» башлыгы алтында кедән сөһбәтдән ајдын олур ки, IV—VIII синифләрдә шакирдләр мүхтәлиф фәнләрин тәдриси заманы халглар достлуғуна вә бејнәлмиләл әлағәләрә даир даһа кениш биликләр газанырлар. Бурада һәр бир фәннин өзүнәмәхсус спесифик чәһәтләринә ујғун олараг бејнәлмиләлчилилик тәрбијәсинин мәзмуну хејли кенишләнир. Шакирдләр ајры-ајры өлкәләрин тарихи илә таныш олур, синифләр мүбаризәси, ичтимаи групплар һаггында биликләрә јијәләнир, ајры-ајры халгларын һәјат вә фәалијјәтинә даир бәдии әсәрләри охујурлар. Онлар ејни заманда рус дилини, харичи дилләрдән бирини өјрәнирләр. Физика, биолокија, ријазиијат фәнләринин тәдрисиндә мүхтәлиф халгларын көрнәмли алимләринин һәјаты илә таныш олурлар. Беләликлә, IV—VIII синиф шакирдләринин социалист бејнәлмиләлчилији тәрбијәсинин саһәси, онун мәзмуну кенишләнир.

Даһа сонра мүәллиф көстәрир ки, V—X синифләрдә тәдрис олунан ајры-ајры фәнләрин тә'лими заманы бејнәлмиләлчилилик тәрбијәсинин өзүнәмәхсус спесифик мәзмуну илә јанашы, онун үмуми бир чәһәти дә вардыр. Бу да һәммин фәнләрә аид тәртиб едилмиш дәрәҗиләрдә мүхтәлиф милләтләрин вә халгларын алимләринин һәјатына, елми ихтира, көшф, гапун вә фәрзијјәләринә аид верилән мә'луматлардыр.

Бундан сонра мүәллиф әсәриндә «Ибтидаи синиф шакирдләринин социалист бејнәлмиләлчилији тәрбијәси», «IV—VIII синифләрдә шакирдләрин социалист бејнәлмиләлчилији тәрбијәси», «IX—X синифләрдә шакирдләрин социалист бејнәлмиләлчилији тәрбијәси» мәсәләләриндән бәһс едир.

Беләликлә, ајры-ајры фәнләрин тәдриси просесиндә мүәллимләр асандан чәтинә, мә'лумдан мәчһула, садәдән мүрәккәбә доғру ирәдиләјәрәк, шакирдләрдә чоһ мүрәккәб, узун мүддәтли вә диалектик просес олан социалист бејнәлмиләлчилији әгидәсини формалашдырмага чалышырлар.

Китабча мәктәб рәһбәрләри, мүәллимләр, тәрбијәчиләр вә башга маариф ишчиләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

ИНСАН ВЭ ДИЛ

«Көнчлик» нәшријјаты Афат Гурбановун «Инсан вә дил» адлы китабчасыны нәшр етмишдир.

Китабчада дилин маһијәти, ролу, мәншәји вә инкишафы мухтәсәр шәкилдә шәрһ олунур.

«Дилин маһијәти» башлығы алтында кедән сөһбәтдә «Дил нәдир?» суалына чаваб олараг мӯәллиф јазыр ки, дил өз маһијәтини көрә ичтиман һадисәдир.

Бундан сонра мӯәллиф бу суалын чавабыны кешишләндиререк «Дил вә тәләбат», «Дилин әһәмијәти», «Дилин саһибни», «Тәбиәтин дили», «Гушларын дили», «Һејванларын дили» јарым башлыглары алтында сөһбәтләр едир.

Даһа сонра мӯәллиф «Дил ичтиман һадисә кими вә онун тәбиәти» башлығы алтында сөһбәт едир. Бурада «Һадисәләр һаггында» данышдылар. «Дил вә ирг», «Дил вә црс», «Дил вә чаһлы организм», «Дилин психи һадисә олмасы», «Дилин ичтиман һадисәләр арасында мөвгеји», «Дилин тәбиәтинин характеризә едән әләмәтләр чөһәтләр» («Дил вә үстгурум», «Дил вә синифләр», «Дил вә мөдәнијәт») мөсәләләри ајдынлашдырылар.

«Дил башлыча үнсијәт васитәси кими вә онун вәзифәләри» башлығы алтында кедән сөһбәтдә икә мӯәллиф «Үнсијәт васитәси», «Дил вә башга үнсијәт васитәләри», «Дил үнсијәти» «Силбо үнсијәти», «Тәбил үнсијәти», «Мусиги үнсијәти», «Јазылар», «Һекајәләр», «Ишыг сигналлары», «Дилин тәјинедичи вәзифәси» кими мөсәләләр шәрһ олунур.

Китабчанын әсас һиссәсини «Дилин мәншәји» («Дилин әмәлә кәлмәси проблеминин гојулушу») башлығы алтында кедән сөһбәт төшикил едир. Бурада мӯәллиф дилин јаранмасына даир нәзәријәләри ајдынлашдырыр, о чүмләдән «Нидалар нәзәријәси», «Тесеј нәзәријәси», «Жестләр нәзәријәси», «Әмәк һычгырыглары нәзәријәси» үзәриндә дурур.

Мӯәллиф «Дилин мәншәнинин материалист шәрһи» үзәриндә әсәли дурур. О, көстәрир ки, дилин мәншәјинә даир јухарыдакы нәзәријәләр, һәр шејдән әввәл, дилин јаранмасыны онун саһибни олан чөмијәтлә әләгәләндирмәји әсәс тутмадыгына көрә јанлыш вә ја гүсурлудур. Бу гүсуру анчаг материалист бахышлар арадан галдырмышдыр.

Дилин әмәлә кәлмәсинин материалист изаһы дили инсанын тарихи илә багламағы тәләб едир. Буна көрә дә гыса шәкилдә дә олса инсанын јаранма тарихинә сәјәһәт етмәк ләзим кәлир.

Бу бәһсдә мӯәллиф јазыр ки, инсанын јаранмасы һаггында әсрләр боју, бир чох мулаһизә вә нәзәријәләр мејдана чыхмышдыр. Булар ики гисмә бөлүнүр: а) инсанын илаһи гүввә тәрәфиндән јарадылмасы фикирләри; инсан өчдадынын башга чаһлылар аләминдә әмәлә кәлмәси нәзәријәләри.

Инсанын әмәлә кәлмәсинин илаһијәтлә әләгәләндирилмәсинә өн чох әфсанәләрдә тәсадүф олунур.

Инсанын мәншәјинә даир антик елмдә чәсарәтли ајдым гөдим јуван философу Аристотел (бизим ерадан әввәл 385—322-чи илләр) тәрәфиндән атылмышдыр. Аристотел инсаны «ичтиман һејван» ајландырырды. О дејирди ки, инсан башга һејванлардан чох фәрглидир, ләкин онларла гоһумдур.

Беләликлә, антик дөврдән башлајараг, инсанын һејванлар аләминдә јаранмасына даир нәзәријәләр кет-кәдә даһа да чохалмыш вә инкишаф етдирилмишдир.

Инсанын әмәлә кәлмәсинә даир мүбәһисәләрә көрмәкли инкилис әлими Чарлз Дарвин сон гојмушдур. О, инсанын һејванлар аләминдән јарандыгыны елми вә отряфлы шәкилдә сүбүт етди.

Беләликлә, китабы охудугча бүтүн јухарыда һаггында бәһс олунан мөсәләләр тәфсиләти илә охучусуна ајдын олур.

ЛҮГӨТЛӘРИН ЈАРАНМАСЫ

«Азәрнәшр» Ы. Нәсәновун «Лүгәтләр нечә јараныр» әдли китабчасыны һөмир етмишдир.

Китабчада «Бир нечә сөз» башлығы алтында кедән сөһбәтдә дејилер ки, дилин үмуми мәнзәрәсини, сөзүн рәнкәрәнклијини лүгәтдән өјрәнмәк олар.

Лүгәт нәдир?

Лүгәт һәр шејдән әввәл дил фактлары үзәриндә мүшаһидә апармаг вә өлдә едилмиш тәчрүбәни үмумиләшдирмәкдир.

Лүгәтләр дилин лүгәт тәркибиндәки сөзләрин сижәһисыны сахлајан бир китабдыр. Мӯәллиф сөзүндә давам едәрәк јазыр ки, лүгәтләр садаланмасы илә мөһдудлашмыр, сөзләрин мәнәсаны изаһ вә мӯәјјән едир; ја изаһ олунан сөзүн архасында һансы өшја вә һадисәнин дурмасындан данышыр, ја да әмәлә кәлмәси, тәләффүзү вә јанлышы һаггында мө'лумат верир вә с.

Лүгәтләрнин тәртиби принципләрини, хүсусијәтләрини, һөвләрнин нәзәри вә практик чөһәтдән өјрәнән саһә дилчиликлә лексикографија ајданыр. Лексикографијанын әсәс мөгсәди вә вәзифәси бу вә ја башга бир дилин сөзләрини вә ифадәләрини јыгыб системә салмагдан, лүгәтә даһил едилән сөзләрин хүсусијәтләрини, лексик-грамматик ма'наларыны дөгигләндириб изаһ етмәкдән, дилин лүгәт тәркибиндәки сөзләрин лүгәтин мӯәјјән типиндә верилмәсинин мүмкүн вә вачиб олмасыны тәјин етмәкдән ибарәтдир.

«Лүгәтчилик тарихиндән» башлығы алтында кедән сөһбәтдә лүгәтчилијин тарихиндән, онларын илк нүмунәләриндән, илк филологи лүгәтләр, буларын нүмунәләриндән бәһс олунур.

Мӯәллиф һөмин башлыг алтында апардығы сөһбәтини бу сөзләрлә јекуилашдырыр.

Совет дөврүндә Азәрбајчандә лүгәтчилик ишнә хүсуси фикир верилир. Лүгәт институту јарадылыр, һазырда лүгәт мөсәләләри илә Азәрбајчан ССР ЕА Нәсими адына Дилчилик Институтунун лүгәт шө'бәси мөшгул олур. Инди мүхтәлиф типли лүгәтләр јарадылмагла бәрәбәр, онларын нәзәри чөһәтдән нечә тәртиб олунмасына да фикир верилир. О чүмләдән тәрчүмә лүгәтләри, терминологи лүгәтләр, орфографија лүгәти, диалектологи лүгәт, Азәрбајчан дилинин изаһлы лүгәти јарадылмагдадыр. Сонра мӯәллиф һөмин лүгәтләрнин јарадылмасы тарихинин нә вахтдан башланмасы вә ишин нечә апарылмасындан бәһс едир.

Бундан сонра китабчада «Лүгәтләрнин һөвләри», «Лүгәтин сөзлүју», «Лүгәтдә сөзләрин изаһы», «Лүгәтләрдә мәнбә»: «Әјанилик вә картотека», «Лүгәтләрнин тәртиб принципләри, гурулушу» мөсәләләриндән бәһс едилер. Китабчанын сонунда әдәбијәт көстәричиси дә верилир.

«Елм» нәшријјаты М. Ш. Гасымовун «Азәрбајҗан дили терминолокијасынын әсаслары» адлы китабыны нәшр етмишдир.

Бу әсәр терминологиянын проблем мәсәләсинә һәср олунамур. Бу әсәр үч фәсилдән ибарәтдир. Бу әсәрин биринчи фәсиндә терминин спесифик хүсусијјәтләриндән бәһс олунар. Бурада термин, терминология вә номенклатура аңлајышлары изаһ едилмиш, терминләри дилдәки башга сөзләрдән ајыран әләмәтләр, терминләрлә үмүри ишләк сөзләр арасындакы охшар вә фәргли чәһәтләр, терминләрин дилдәки әһәмијјәти вә с.һаггында кениш мә'лумат верилмишдир.

Әсәрин киришиндән ајдын олур ки, дилимиздә терминләрин јарадылмасы тарихи чох гәдимдир. Она көрә дә кечилән јола дәриндән нәзәр салмадан, әлдә едилмиш тәчрүбәни үмүмиләшдирмәдән, вахты илә бу саһәдә көрүлмүш ишләри марксизм-ленинизм методолокијасы бахымындан дүзкүн гијмәтләндирилмәдән һазырда терминология саһәсиндә дүзкүн јол тутмаг мүмкүн дејилдир. Кечмишин тәчрүбәси бизә индики ишимиз үчүн әсас верир. Бүтүн бунлара көрәдир ки, әсәрин икинчи фәсиндә («Азәрбајҗан дили терминологиясынын тарихи») термин јарадычылығындакы мүхтәлиф дөврләр характеризә едилмишдир. Бу фәсилдә Азәрбајҗан совет мәтбуатында терминология илә әләгәдар кедән музакирәләрин шәрһи дә әсас јер тутур. Бурада мөвчуд терминологи лүгәтләр тәһлил едилмиш, терминләр јарадылмасы саһәсиндә јол верилән нөгсанлар ашкара чыхарылмыш, онларын арадан галдырылмасы үчүн тәдбирләр көрүлмүшдүр.

Әсәрин үчүнчү фәсиндә Азәрбајҗан дилиндә терминләр јарадылмасы мәнбәләриндән вә үсулларындан бәһс олунар. Бу мәнбәләр икидир: а) Азәрбајҗан дилинин өз лүгәт тәркиби; б) рус дили вә онун бејнаһмилләл фонду.

АДЛАРЫН ШӘРҲИНӘ ДАИР

«Маариф» нәшријјаты педагожи елмләр намизәди А. М. Бабајевин тәртиб етдији «Азәрбајҗан классик әдәбијјатында ишләдилән адларын шәрһи» адлы китабыны нәшр етмишдир.

Мә'лум олдуғу кими, классик јазычыларымыз өз әсәрләриндә чохлу шәхсијјәт, сүләлә, тарихи һадисә, јер вә с. адлар ишләтмишдир. Белә ки, бунларын чоху мүасир охучулара, хүсусән орта мәктәб шакирдләринә, али мәктәб тәләбәләринә мә'лум дејилдир. Охучулара аз-чох көмәк етмәк мәгсәди илә мүәллиф бу адлардан бир группуну «Тарихи шәхсијјәтләр» башлығы алтында топламышдыр. Мәсәлән:

Абдулла Паша (Абдулла Чанизадә, 1777—1838)—XIX әсрдә Шушада мәктәбдарлыгла мәшғул олан шаир тәбиәтли мүтәрәгги фикирли-маариф хадими олмушдур.

Ајаз (Әјаз) — Султан Маһмуд Гәзнәвинин (бах) истәкли гулу олмушдур. Ағыллы вә чәсарәтли олан бу гул илә Султан Маһмуд

арасындакы сәминијјәт гәдим Шәрг әдәбијјатында мәһәббәт вә сәдәгәт рәмзи кими ишләдилмишдир.

Көјәрчин Ханым (Көвһәр Әһмәд гызы Газызадә (1887—1960) — XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗан театрынын илк гадын артистләриндән бири олмушдур. О, 1887-чи илдә Тифлисдә зијалы аиләсиндә ападан олмуш, илк тәһсилини дә бурада алмышдыр. 1904—1907-чи илләрдә әринин вәзифәси илә әләгәдар олараг Уралск, Воронеж вә Нижни-Новгород (индики Горки) шәһәриндә Јашамыш, Јерли театр тамашалары илә марагланымыш, буна көрә дә һәмин Јерләрдә Јашајан мүсәлманлар тәрәфиндән тә'ғиб олунмушдур. Тә'ғибләрдән гуртармаг үчүн 1907-чи илин ахырларында Тифлисә гајытмаға мәчбур олан Көјәрчин ханым бурада да театр тамашаларына мараг көстәрмиш, Јерли зијалылара Јахылашмыш вә Азәрбајҗан театр труппасынын көстәрдији тамашаларда чыхыш етмишдир...

Мүәллифин группашдырдығы адлардан бири «Сүләләләр вә гәбиләләр» адланыр. Башлыгдан ајдын олур ки, бу ад алтында сүләләләр вә гәбиләләрдән бәһс олунар. Мәсәлән:

Ағгојунлулар — XV әсрин II јарысында Јаранмыш феодал дәвләти иди. 1467-чи илдә баш вермиш вурушмадан сонра Гагајунлу (бах) дәвләти сугута уғрады вә Јени Ағгојунлу дәвләти Јаранды. Дәвләтин пајтахты Тәбриз иди. Бу дәвләт өзүнүн ән гүдрәтли дөврүндә (Узун Гәсәнин вахтында — бах) Күр чајындан чәнубда олан Азәрбајҗан вилајәтләрини, Ермәнистаны, Дијарбәкри, Күрчүстаны, Әрәб Ирагыны, (Килан, Мазандаран вә Хорасандан башга) Иранын галан вилајәтләрини әһатә етмишди. Ағгојунлу дәвләти 1502-чи илдә Сәфәвиләр сүләләсинин (бах) баниси Шаһ Исмајыл тәрәфиндән деврилмишдир.

Шәддадиләр — X әсрин орталарындан XI әсрин сонларына гәдәр Азәрбајҗанда һакимијјәт сүрмүш сүләләдир. Онларын пајтахты Кәнчә иди. Ән мәшһур һөкмдарлары бунлардыр: I Фәзлун (985—1030); 2) Шавир (1048—1066); III. Фәзлун (1066—1086). Сәлчугиләрдән (бах) Мәлик шаһ (бах) 1086-чы илдә Кәнчәни ишғал едәрәк, III Фәзлуну әсир тутуб Шәддадиләр сүләләсинә сон гојду вә и. а.

Белә группашдырылан адлардан бири дә «**Дини, мөвһуми вә әфсанәви адлар**» башлығыдыр. Бу башлыг алтында бир сыра адларын шәрһи верилмишдир. Мәсәлән:

Аға Миркәрим Аға — XX әсрдә Бақы шәһәри мүсәлман руһани идарәсинин сәдри газы Мирмәһәммәдкәримдир. Әрәб јазычысы Чүрчү Зейданын «Кәрбәлә Јангысы», «Әрмәнусә», «I7 рәмәзан» вә с. әсәрләрини, һабелә «Гур'ан»ы тәрчүмә етмишдир.

Гаф Дағы — бә'зи мәнбәләрә көрә Гафгаз дағлары; бә'зиләринә көрә исә бүтүн Јер күрәсини әһатә едән мөвһуми дағдыр. Куја бу дағда әфсанәви Симург гушу Јашајырмыш вә и. а.

Мүәллиф «Бир нечә сөз» башлығы алтындакы гејдиндә көстәрмишдир ки, тарихән Јашамыш олан пејғәмбәр, имам, хәлифә, тәригәт башчылары вә бу кими шәхсијјәтләрин адлары биләваситә вә ән чох дин вә дини һадисәләрлә-әләгәдар ишләдилдијиндән һәмин башлыг алтында олан һиссәдә верилмишдир. Бундан башга, Јарымтарихи, Јарымәфсанәви шәхсијјәт һесаб едилән ән гәдим шаһлар, пәһләванлар вә гәһрәмәнлар да һәмин һиссәдә шәрһ едилмишдир.

Бундан башга, мүәллиф әсәриндә «**Чоғрафи адлар**», «Әсәр, гәзет вә журналлар», «**Мүхтәлиф адлар**» вә «Әләвә (илин һејванлар үзәрини-

дә төһвил олмасы) башлыглары алтында да изаһатлар, шәрһләр вермишдир.

Гејд етдикләримиздән ајдын олур ки, Азербайчан классик әдәбијјатыны тәдрис едәркән вә ја мүстәгил охујаркән гаршыја чыхан бу адлар һаггында мәлумат алмаг үчүн орта мәктәб шакирдләри вә мүәллимләри, һабелә али мәктәб тәләбәләри, күтләви охучулар һәмин китабдан бир көмәкчи вәсаит вә мәнбә кими истифадә едә биләрләр.

Мүәллиф китабында белә бир гејд дә вермишдир ки, китабын һәчми имкан вермәдијиндән классик әдәбијјатымызда ишләдилән адларын һамысы әһатә едилмәмиш, бә'зиләри исә лазыми гәдәр шәрһ олунмамышдыр.

Охучуларын истифадәсинә верилән бу китаб һәр бир охучунун, хусусилә орта мәктәбдә дәрс дејән әдәбијјат мүәллимләринин столүстү китабларындан бири олмалыдыр.

СИНИФДӘНКӘНАР ИШЛӘР

Азербайчан ССР Маариф Назирлијинин Програм-методика идарәси педагожи елмләр намизәди Н. Әһмәдовун «Азербайчан дили үзрә синифдәнкәнар ишләр» адлы методик вәсаитини бурахмышдыр.

Вәсаитдә көстәрилик ки, мүасир дөврдә совет мәктәбинин гаршысында дуран вәзифәләрин һәјата кечирилмәсиндә синифдәнкәнар ишләрин сәмәрәли тәшкили мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Белә ки, синифдәнкәнар ишләр програм материалларынын даһа дәриндән әјрәнилмәсини тәмин етмәклә бәрабәр, әјрәнилән фәннә марағы артырыр, шакирдләрин мүстәгиллијини вә фикри фәаллыгларыны хејли инкишаф етдирик. Мәһз буна көрә дә башга фәнләрдә олдуғу кими, Азербайчан дилиндән дә синифдәнкәнар ишләрин тәшкил едилик кечирилмәсинин әһәмијјәти бөјүкдүр.

Бундан сонра вәсаитдә «Азербайчан дили үзрә синифдәнкәнар ишләри тәшкил едәркән көнүллүлүк принципинә риәјәт етмәк вачиб сајылмалыдыр», «Синифдәнкәнар ишләрин тәшкили заманы шакирдләрин мејл вә мараглары әјрәнилмәли вә нәзәрә алынмалы», «Синифдәнкәнар ишин тәшкили үчүн көзләнилмәси вачиб олан әсас принципләрдән бири дә әјаниликдир» вә «Азербайчан дили үзрә синифдәнкәнар ишләрин тәшкили вә апарылмасында нәзәрә алынмалы мүһүм принципләрдән бири дә ардычыллыгдыр» кими мәсәләләрдән бәһс олунур.

Вәсаитдә һәмчинин ајры-ајры синифләр үзрә «Азербайчан дили үзрә синифдәнкәнар ишин апарылмасы јоллары»ндан да бәһс олунур.

Редаксија һејәти: А. Абдуллајев (редактор), М. А. Асламов, А. Бабајев, Ә. Әфәндизадә, Ә. Әһмәдов, Ч. Әһмәдов, Ә. Рәчәбов (редактор мүавини), А. Һүсејнов, З. Сәмәдов.

Чапа имзаланмыш 25/VI 1974-чү ил. Кағыз форматы $60 \times 84^{1/16} = 3,5$ кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги. ФГ 04169. Сифариш 2564.
Тираж 13110.

Редаксијанын үнваны: Бақы, Низами күчәси, 58. Телефон 93-55-82.

Бақы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 2

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1974